

STAD
OCH
STADSGÅRD

STAD OCH STADSPLAN

av *Sten Tesch*

Städer - en nyhet att jubla över

Idag lever vi i en tid när huvuddelen av landets befolkning bor i städer. Det är emellertid inte länge sedan förhållandet var det motsatta. Vi behöver inte heller gå så långt tillbaka i tiden för att finna att den tidens största städer inte var större än vad de minsta är idag. Under 1980-talet har många stadsjubileeer belyst det faktum att alla städer dessutom inte är lika gamla, att de har tillkommit under olika tidsskeden av vår historia. Norrköping 600 år, Linköping och Uppsala 700 år, Söderköping 800 år, Skara och Lund 1000 år, är bara några exempel på städer som jubilerat under de senaste åren. Ofta har dock det utpekade jubileumsåret varit mera kommunalpolitiskt betingat än vetenskapligt grundat. När det gäller Sigtunas ålder finns det däremot en stabil arkeologisk grund att stå på. Av resultaten från kv. Trädgårdsmästaren att döma passerades den rätta tidpunkten för ett 1000-årsjubileum redan på 1970-talet.

Sigtunautgrävningen har inte bara gett svar på hur gammal staden är. Vi har nu också helt andra möjligheter att närmare beskriva stadens uppkomst och äldsta utveckling. Varför och av vem grundlades staden Sigtuna? Hur gick det till och varför just här? Hur såg den äldsta stadsplanen och bebyggelsen ut? Vilka funktioner hade staden? Vilka bodde och verkade i staden? Innan vi här närmare går in på att försöka besvara några av dessa frågor kan det vara på sin plats att definiera begreppet stad och sätta in Sigtuna i såväl ett svenskt som ett nordeuropeiskt sammanhang.

I. DEN MEDELTIDA STADEN

Centralort + tätort = stad

I modern stadshistorisk forskning definieras en stad som en plats som både är en centralort och en tätort.

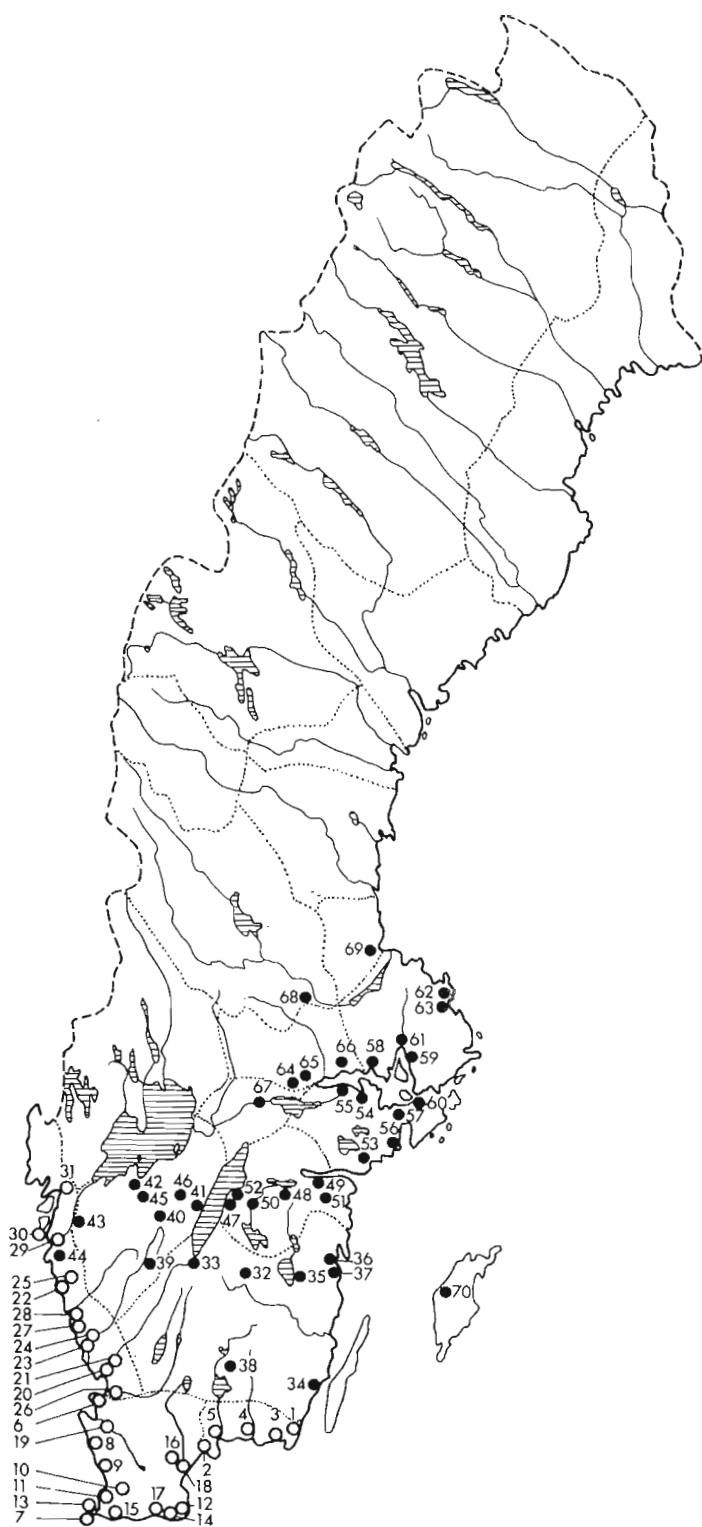
I en centralort finns funktioner som särskiljer den från, men som också är gemensamma för ett större område - ett omland. Närvaron av en kungsgård kan markera platsens betydelse som maktpolitisk och administrativ centralort. En biskops- eller prosteryrka, en eller flera sockenkyrkor är ett uttryck för att en plats är centralort ur kyrklig synpunkt. I anslutning till en centralort finns vanligtvis också verksamheter av olika slag t.ex. hantverk, köpenskap, omlastning, kvarndrift och laxfiske, som visar på ekonomisk specialisering i förhållande till den omgivande landsbygden. Flera av dessa aktiviteter är också möjliga att belägga arkeologiskt.

En centralort behöver dock inte vara en stad. För att betecknas som stad krävs att den också är en tätort, vilket innebär att här också skall finnas en stadigvarande anhopning av bebyggelse och människor, som är större än normalbebyggelsen på landsbygden. Stadens karaktär av tätort är också något som går att belägga arkeologiskt. Kort kan alltså en stad definieras som en tätbebyggelse med stadigvarande befolkning, centrala funktioner och specialiserade verksamheter.

Medeltida städer brukar vanligtvis också förknippas med stadsrätt och en rådsstyrelse bestående av borgare. Det är dock först under högmedeltiden, under 1200-talet, som det klart går att belägga att staden är skild från landsbygden även i juridiskt avseende och att staden har särskilda privilegier.

Staden en produkt av det medeltida samhället

I de tre skandinaviska länderna Danmark, Norge och Sverige existerade under medeltiden i runda tal 175 orter vilka skulle kunna kallas för städer. Av dessa är 68 belägna inom Sveriges nuvarande gränser. Under medeltiden

- BLEKINGE**
- 1 Avaskär
- 2 Sölvesborg
- 3 Lyckå
- 4 Ronneby
- 5 Elleholm
- SKÅNE**
- 6 Bästad
- 7 Falsterbo
- 8 Helsingborg
- 9 Landskrona
- 10 Lund
- 11 Malmö
- 12 Simrishamn
- 13 Skanör
- 14 Tommarp
- 15 Trelleborg
- 16 Vä
- 17 Ystad
- 18 Åhus
- 19 Luntun-
Ängelholm
- HALLAND**
- 20 Halmstad/ Brokorp
- 21 Halmstad/ Övraby
- 22 Gäsekil
- 23 Gamla Falkenberg
- 24 Nya Falkenberg
- 25 Kungsbacka
- 26 Laholm
- 27 Gamla Varberg/Getakärr
- 28 Ny-Varberg
- BOHUSLÅN**
- 29 Kungälv
- 30 Marstrand
- 31 Uddevalla
- SMÅLAND**
- 32 Eksjö
- 33 Jönköping
- 34 Kalmar
- 35 Vimmerby
- 36 Gamleby-Västervik
- 37 Västervik
- 38 Växjö
- VÄSTERGÖTLAND**
- 39 Bogesund
- 40 Falköping
- 41 Hjo
- 42 Lidköping
- 43 Gamla Lödöse
- 44 Nya Lödöse
- 45 Skara
- 46 Skövde
- ÖSTERGÖTLAND**
- 47 Hästholmen
- 48 Linköping
- 49 Norrköping
- 50 Skänninge
- 51 Söderköping
- 52 Vadstena
- SÖRMLAND**
- 53 Nyköping
- 54 Strängnäs
- 55 Torshälla
- 56 Trosa
- 57 Tälje(Södertälje)
- UPPLAND**
- 58 Enköping
- 59 Sigtuna
- 60 Stockholm
- 61 Uppsala
- 62 Öregrund
- 63 Östhammar
- VÄSTMANLAND**
- 64 Arboga
- 65 Köping
- 66 Västerås
- NÄRKE**
- 67 Örebro
- DALARNA**
- 68 Hedemora
- GÄSTRIKLAND**
- 69 Gävle
- GOTLAND**
- 70 Visby

Fig.1. Medeltida städer inom Sveriges nuvarande gränser. Fyllda ringar markerar städer i det medeltida Sverige. Ofyllda ringar markerar städer som under medeltiden hörde till Danmark och Norge. Efter Medeltidsstaden 73.

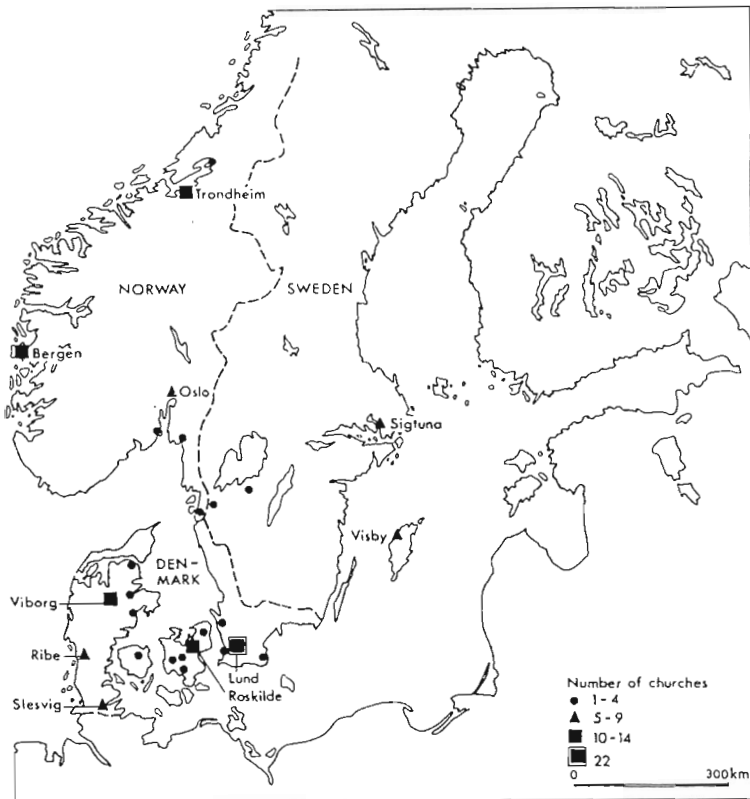

Fig. 2. Städer i Skandinavien 1000-1150. Städernas storlek efter antalet kyrkor i varje stad. Efter Andrén 1989.

låg emellertid 26 av dessa på danskt område och 3 på norskt. I det medeltida svenska riket fanns därför sammanlagt 45 städer, vilket inkluderar de 6 städer som låg i den finska rikshalvan (Fig.1).

Genom det nyligen avslutade projektet Medeltidsstadens sammanställning av arkeologiskt och skriftligt material har vi idag en relativt klar bild av de medeltida städernas framväxt i Sverige. Grovt kan processen indelas i tre faser:

- 1) tidig medeltid ([970-t] 1000 - 1200)
- 2) högmedeltid (1200 - 1350)
- 3) senmedeltid (1350 - 1550).

Stadsväsendets etablering i Norden hänger nära samman med uppkomsten av kristna stater och framväxten av det medeltida samhället. I Danmark kan en kristen stat skönjas i slutet av 900-talet och i Norge från omkring år 1000. I Sverige kan ett embryo till samhället stat skönjas under 1000-talet, men först

under 1100-talet kan detta sägas vara någorlunda politiskt enat. Den kronologiska skillnaden mellan de nordiska rikenas framväxt framgår också av de tidigmedeltida städernas antal och storlek i respektive land (Fig. 2).

Endast fyra orter inom det medeltida Sveriges gränser kan betecknas som städer före år 1200 (fas 1) - Sigtuna, Visby, Skara och Gamla Lödöse. Av dessa synes Sigtuna vara den äldsta staden. Eftersom Sigtuna är den enda staden i Sverige som klart kan dateras till övergångsskedet mellan vikingatid och medeltid intar den en nyckelroll i svensk stadsforskning.

De stridigheter som utspelade sig i detta riks-samlingsskede kan på ytan ses som uttryck för en kamp mellan två religioner, mellan hedendom och kristendom - i Sverige representerade av motpolerna Gamla Upsala och Sigtuna. Vad det i grund och botten handlade om var dock en maktkamp mellan två skilda samhällssystem - mellan det gamla stamsamhället och det nya

statssamhället. Mot det gamla ättesamhällets hövdingar eller småkungar stod kristna rixkungar, som företrädde det nya medeltida samhället.

Riksbildningsprocessen utgick sannolikt från de tidigt kristna landskapen Västergötland och Östergötland. Här fanns de stormannaslakter varur de kungaämnen hämtades, som under den tidiga medeltiden kom att gå i bräsch för uppkomsten av en kristen stat och ett svenskt rike.

Det av svearna bebodda området runt Mälaren har i äldre forskning vanligtvis betraktats som ett rike - "sveariket". Idag finns det däremot forskare som är av den mening att Mälaronrådet vid övergången till medeltiden inte utgjorde ett rike eller en stat i egentlig mening, utan snarare en löst sammanhållen stamorganisation av olika hövdinga- och småkungadömen - "sveaorganisationen". I detta samhälle torde Birka ha utgjort en central punkt för varuutbyte och kontakter med omvärlden.

Det förhållandet att Sigtuna synes vara den

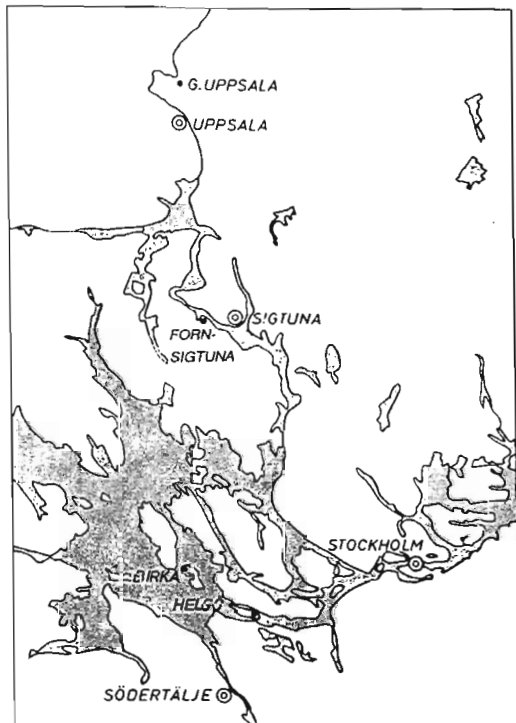

Fig. 3. Mälaronrådet.

enda staden i det svenska riket under en stor del av 1000-talet betyder inte att Mälaronrådet utgjorde det svenska rikets centrum.

Däremot var det intressant, för att inte säga nödvändigt, för den riksdanande kungamakten att få kontroll över sveaorganisationen och det ekonomiskt viktiga Mälaronrådet. Det är i detta ljus vi skall se staden Sigtunas uppkomst, den tidiga kyrkoetableringen och den kungliga myntningen som sker här. Med Sigtuna som maktpolitisk stödjepunkt kunde allianser och förtroendeband upprättas med småkungar och lokala stormän, men också våld och hot om våld kunde utövas härifrån.

I Norden var missionen och kristnandet en process som skedde uppifrån och ner. Den nya kungamakten och den kristna kyrkan var båda inställda på en central kontroll av samhället. Genom att stödja den nya religionen fick kungamakten ett utmärkt administrativt instrument för denna maktutövning. Tidigare hade hövdingarna varit överhuvud för både ätt och religion. Nu bröts deras makt genom att en speciell grupp utan anknytning till ätten - de kristna prästerna - kom att stå i spetsen för religionsutövningen. I städerna, som också stod utanför den gamla samhällsordningen, fick den kristna missionen en fristad och där byggdes de första kyrkorna. Inte bara missionärer och präster utan också andra nya grupper i det tidigmedeltida samhället som köpmän och hantverkare garanterades beskydd av stads-herren. Staden gav människorna en ny identitet baserad på den kristna tron där alla - rika och fattiga, fria och trälar - hade lika värde inför Gud. Staden blev på så sätt en smältdegel där skilda folk och kulturer kunde mötas.

Städerna kom också att bli av stor betydelse för centralmakten som inkomstkälla. Handel och köpenskap var dock ingen förutsättning för de tidigmedeltida städernas framväxt. Att sådana verksamheter liksom även hantverkare sedermera drogs till dessa administrativa centralorter var dock helt naturligt. I städerna fanns både kungliga och kyrkliga ämbetsmän som behövde livsmedel, hantverks- och lyxprodukter för såväl det dagliga uppehållet

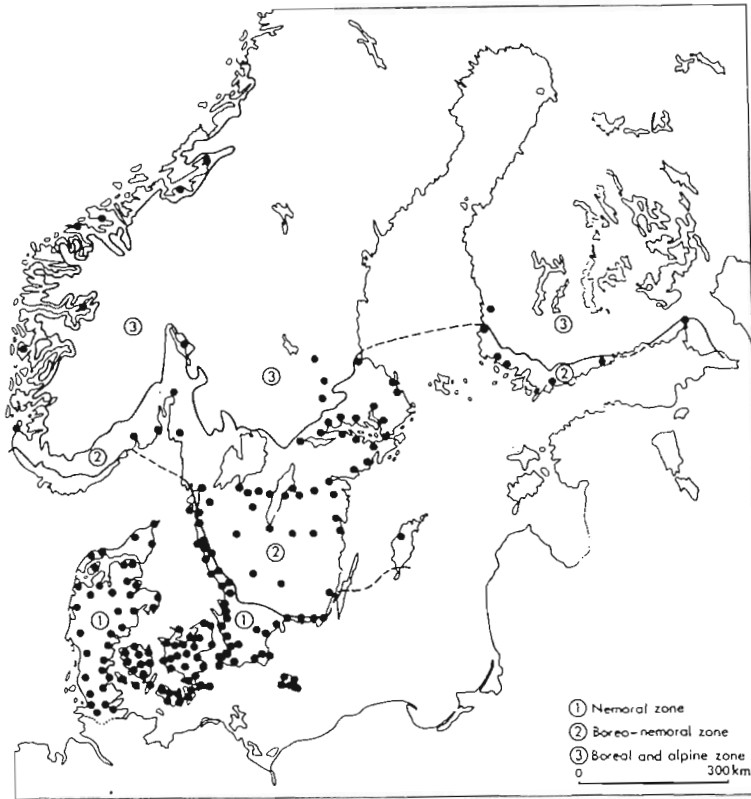

Fig. 4. Medeltida städer i Skandinavien 1000-1550 i förhållande till en ekologisk zonindelning. Efter Andréén 1989.

som till lyst. I tidigare forskning har dock handeln tillmätts avgörande betydelse för städernas uppkomst oavsett vilken tidsperiod det rör sig om. Man har sett stadsutvecklingen som en kontinuerlig utvecklingskedja där den ena handelsplatsen har avlöst den andra, som t.ex. Helgö - Birka - Sigtuna - Stockholm (Fig. 3). Inom dagens forskning ser man vanligtvis i stället stadsutvecklingen som diskontinuerlig, vilket betyder att orsakerna bakom en stads framväxt och dess funktion är olika under skilda tidsperioder. Varje stad är så att säga ett barn av sin tid.:

- 1) Vikingatida handelsplatser
- 2) Tidigmedeltida förvaltningsorter
- 3) Högmedeltida köpstäder osv.

Med ett sådant synsätt skall varje ort förklaras utifrån den rådande samhällssituationen vid en viss tidpunkt i ett större område, i Mälardalen, i Östersjöområdet osv.

Parallellt med de nordiska staternas och

städernas framväxt skedde en liknande utveckling på andra sidan Östersjön, på slaviskt område i Ryssland och Polen. På det hela taget kan dock Östersjöområdet ses som ett marginellt och sent utvecklat område av det medeltida Europa. I Norge och Sverige var de naturgeografiska förhållandena dessutom sådana att det endast i vissa områden fanns förutsättningar för en tätare befolkning och därmed framväxten av städer (Fig. 4).

Egentligen är det först under 1200-talets första hälft som det svenska stadsväsendet expanderar (fas 2). Den snabba tillväxt av städer som då skedde kan delvis förklaras av att den svenska statsbildningen vid denna tid uppnått en viss organisationsnivå. Koncentrationen av högmedeltida städer till Östsvrige, och till Mälardalen i synnerhet, kan ses som ett utslag för centralmaktens starka förankring i detta område. Flertalet av dessa städer utvecklades dock ur tidigmedeltida centralorter på samma plats. Dessa centralorter utgjorde så

att säga embryo till städer. Tyngdpunkten i rikets politiska styrelse försköts från götalandsskapen till Mälaronrådet. Denna förändring manifesteras genom staden Stockholms anläggning och snabba utveckling.

Detta expansiva skede i den svenska stadsutvecklingens historia, som började omkring 1200, skall också ses i ett internationellt sammanhang. Samtidigt eller något före de svenska städerna, med början omkring år 1150, expanderar också stadsväsendet i hela det södra Östersjöområdet. Bland annat får handeln en annan omfattning och inriktning än tidigare (se vidare kapitlen under rubriken Kulturkontakter och handel).

Med den högmedeltida stadsexpansionen i Sverige kan också "sigtunatiden" sägas vara förbi och Sigtuna blev en i raden av många andra städer i Mälaronrådet. De städer som tillkom under senmedeltiden kan närmast ses som ett komplement till 1200-talets stadsystem (fas 3). Dessa städer hade inte samma anknytning till centralmakten och handelskontakterna var företrädesvis lokala.

II. SIGTUNA - UPPKOMST OCH STADSPLAN

Sigtuna före Sigtuna

Sigtuna anlades på jungfrulig mark i södra kanten av en under vikingatiden nästan helt vattenomfluten 5 x 10 kilometer stor halvö. I ryggen hade platsen berg, skogar och sumpmarker, vilket gjorde att det närmaste omlandet inte var särskilt lämpat för odlingar. Mindre vikingatida bygder fanns dock norr därom. Man skulle också kunna säga att staden anlades mellan de gamla agrara centralbygderna Odensala - Husby-Ärlinghundra och Norrsunda - Åshusby i Ärlinghundra härad och Håtuna - Håbo-Tibble i Håbo härad. Nära Sigtuna låg också kungsgården Fornsigstuna på vars utmarker man antagit att Sigtuna grundlagts. Fornsigstuna var beläget i Håtuna socken 4 kilometer rakt västerut från Sigtuna, snett över på andra sidan Håtunaviken. Genom läget vid en vattenled, som förenade stora delar av det centrala Uppland och som hade direkt

kontakt med Östersjön, var platsen för staden Sigtuna ur kommunikationssynpunkt väl vald (Fig. 3).

För dagens flanör på Stora gatan ter sig stranden och Sigtunafjärdens vattenspegel ganska avlägsen, den skymtar förbi som hastigast när man kastar en blick ner för någon av de branta tvärgränderna. Avståndet till vattnet är 125 - 200 meter och Stora gatan ligger på 8 - 10 meters höjd över havet, vilket är nästan lika mycket över Mälarens yta (Mälarens normalvattenstånd är idag 0,3 m.ö.h.).

Vid tiden för stadens grundläggning för drygt tusen år sedan var de topografiska förhållandena helt annorlunda. Här måste tas i beaktande både den landhöjning (ca 5 meter) och den kulturlagertillväxt (upp till ca 3 meter) som skett sedan dess. Det område som omfattades av den första stadsplaneutläggningen framstår då som en flack drygt hundra meter bred strandremsa mellan berget och vattenbrynet. Längs med Stora gatan låg marknivån inte mer än 1 - 2 meter över Sigtunafjärden. Avståndet från Stora gatan till vattenbrynet var inte mer än 25 - 30 meter. Av grävningresultaten att döma utgjorde det närmaste området i anslutning till gatan en förhållandevis jämn 15 - 20 meter bred platta eller terrass. Därefter steg marknivån sakta upp mot Klockbackens fot. Den del av det medeltida bebyggelseområdet som avviker från detta mönster är ett ca 60 x 80 meter stort område vid Lilla Torget sydväst om kv. Trädgårdsmästaren, som låg 3 - 5 meter över den dåtida havsnivån. Berget går här delvis i dagen och utgrävningar i området har visat att det är fråga om en markant udde med en klippkant som stupade förhållandevis brant ner i vattnet.

I vardera änden av Stora gatans sträckning, i kv. Ödåker och i Borgmästarängen, fanns en vik som låg i anslutning till ett bäckutlopp. Dessa vikar bör ha utgjort lämpliga landningsplatser, dvs. hamnar, för den sena vikingatidens och den tidiga medeltidens skeppstyper som lätt kunde dras upp på stranden. Tidigare har dessa bäckar ansetts utgöra gräns för den

medeltida bebyggelsens utbredning. De utgrävningar som gjorts på senare år i Kv. Nunnan och kv. Granhäcken har emellertid visat att det funnits tidigmedeltida bebyggelse även på andra sidan bäckarna både i väster och öster. Huruvida dessa bebyggelseområden ingått i den första stadsplaneutläggningen är idag inte helt klarlagt.

Hur vegetationen varit på platsen innan den första stadsplanen lades ut vet vi inte så mycket om. Sannolikt har området delvis varit skogbevuxet och röjts på något sätt, kanske med brand, för att de som mätte ut tomterna skulle kunna arbeta obehindrat. Brandspår som framkommit i växthorisonen i den ursprungliga markytan tyder på detta. Jordprover som tagits från den ursprungliga växthorisonen kan kanske efter analys ge oss en bättre bild av hur det såg ut.

Tomter och bebyggelse i kv. Trädgårdsmästaren
Utgrävningen i kv. Trädgårdsmästaren innebar en unik möjlighet att arkeologiskt undersöka en större yta i en central del av staden. Äntligen skulle vi få grepp om den bebyggelsestruktur som hittills bara anats i de tidigare oftast mycket små utgrävningsschakten. Hur såg husen ut, var staden anlagd efter ett speciellt mönster och hade staden föregåtts av en säsongmässig bosättning är bara några av de frågor som var aktuella när utgrävningen startade.

När nu utgrävningen är avslutad vet vi att bebyggelsen inte bara var tät utmed Stora gatan, som man tidigare antagit, utan också långt in i kvarteren. En viktig iakttagelse är också att vi har kunnat belägga att bebyggelsen anpassats efter en stadsplan med långsmala tomter utlagda efter ett bestämt mönster. Kanske det mest spännande resultatet är att vi klart kan belägga att staden är anlagd, dvs. att bebyggelsen redan från början anpassats efter en stadsplan med utlagda tomter. Beläggen utgörs av tomtgränsdiken som grävts genom den gamla markhorisonen ner i leran. Den uppkastade leran återfinns på den ursprungliga markytan på båda sidor om diket. Först därefter har de

första husen uppförts och kulturlagerbildningen påbörjats. Dessa tomtgränser har sedan i stort sett legat fast genom alla de ca tio bebyggelsefaser som vi kan följa fram till omkring år 1200. Ett par av tomtgränserna sammanfaller till och med med tomtgränser i dagens stadsplan.

Inte mindre än fyra tomter eller stadsgårdar undersöktes inom ramen för utgrävningssområdet. Tomterna var 7 - 8 meter breda och 30 - 40 meter långa och låg intill varandra med kortsidan mot Stora gatan. Husen låg gavel mot gavel längs tomtens ena långsida. Längs med husraden och tomtens andra långsida sträckte sig en 1,5 - 2,5 meter bred och ibland träbrolagd passage som låg vinkelrätt mot gatan. Det är dock inte frågan om en tvärgränd utan en mycket långsmal gårdsplan som ingick som en del av tomten (Fig. 5).

Till en början är det bara ett par hus på varje tomt, men allteftersom blir husen fler, ibland upp till fem hus på varje tomt. De flesta husen har sannolikt varit envåningshus. Så gott som alla hus har haft eldstad, antingen mitt på golvet eller i hörnet, vilket betyder att de flesta husen har fungerat som bostadshus. De mindre bodliknande husen har utnyttjats som arbetslokaler för hantverkare av olika slag. Tyvärr sträckte sig huslämningarna närmast gatan på varje tomt in under den nuvarande Stora gatan, vilket betydde att vi inte kunde undersöka dessa hus i sin helhet. Under tidig medeltid låg gatan 2 - 3 meter längre åt söder än idag. Sannolikt var gatan också smalare. Det förhållande att tomterna var något bredare mot gatan än mot tomtens baksida hänger samman med att gatan här börjar svänga av åt väster. Detta var i sin tur en anpassning till strandlinjen, som gatan löpte parallellt med.

Kungligt anlagd - men av vilken kung?

Resultaten från Sigtunautgrävningen har alltså visat att det redan i den första anläggningsfasen är fråga om en reglerad, tät och permanent bebyggelse på platsen - en anlagd stad. Detta förhållande vittnar om en bakom-

liggande organisation och resurstillgång som vid den här tiden knappast någon annan än kungamakten kan ha stått bakom. Men vilken kung är det i så fall som ligger bakom Sigtunas tillkomst? Tidigare forskning har hävdats att det var Olof Eriksson skötkonung som grundlade staden. Sannolikt är det Olof skötkonungs myntning i Sigtuna, som legat till grund för detta ställningstagande. En oklar uppfattning om hur fyndmaterialet från den här tiden skall dateras kan också ligga bakom dateringen av Sigtunas grundläggning till omkring år 1000. Det stora och stratigrafiskt tillvaratagna fyndmaterialet från kv. Trädgårdsmästaren visar emellertid att staden måste vara äldre än Olofs regeringstid som började ca 995. Dendrokronologiska dateringar, dvs. analyser av trävirke från den äldsta bebyggelsen, anger också stadens anläggningstid till 970-talet, troligtvis dess senare del. Det kan alltså i stället ha varit Erik segersäll, Olofs fader, som ligger bakom stadens tillkomst. Erik segersäll kan sannolikt betecknas som den första "rikskungen" och han blir kung redan före år 970.

Kungen kommer - stadsplanen sätts ut
Tomtutläggningen i Sigtuna bör ha gått till så att man först lade ut en linje ca 30 meter från och parallellt med strandlinjen. På båda sidor om denna linje lade man sedan ut en lång rad med smala tomter eller parceller sida vid sida och med kortsidan mot gatan. Gränserna mellan tomterna markerades med diken, som också kan ha fungerat som dräneringskanaler. Redan i den andra bebyggelsefasen markeras tomtgränserna på annat sätt, bl. a. med flätverksgården (staket). Om det redan från början lades ut en gata (Stora gatan) mellan de två tomtraderna vet vi inte, kanske här först bara var ett kommunikationsstråk (Fig. 5 och 10).

En sammanställning av olika arkeologiska uppgifter pekar på att det högre belägna området i bebyggelseområdets mitt (ungefär motsvarande museets tomt) utlagts som en enda ca 50 x 60 m stor tomt (Fig. 10). Även denna tomt har avgränsats med hjälp av diken. Hit för-

lades sannolikt den första lilla träkyrkan i Sigtuna. Gravar med annorlunda orientering i förhållande till stenkyrkan S:ta Gertrud tyder på detta. Något som också ännu bara är en hypotes är att den stora tomten utlagts med tanke på att här uppföra en kungsgård. Den första kyrkan skulle alltså ha varit en kungsgårdskyrka. På den stora tomten har också bostadsbebyggelse i flera faser belagts. Alldeles utanför det antagna avgränsade kungsgårdsområdet, i kv. Urmakaren 1, har nyligen undersökts ett hus vari påträffats ett myntstampsavtryck gjort på en blybit. Med den stamp som avtrycket visar har mynt slagits för Olof Eriksson skötkonung någon gång under perioden 1000-1005. Fyndet av den lilla blybiten stärker kungsgårdshypotesen. När Sigtuna blir biskopssäte, senast omkring år 1070, är det möjligt att kungen överlät kungsgårdsområdet med den lilla kyrkan till biskopen. I stället för träkyrkan uppfördes en stenkyrka, vars grunder i dag benämns S:ta Gertrud, och hela det gamla kungsgårdsområdet läggs ut som kyrkogård inramad av en stenmur. Fyra unika liturgiska elfenbenskammar, sk. biskopskammar, från Sigtuna-utgrävningen och en från Kv. S:ta Gertrud plus en rad konstnärligt mycket högtstående dopfuntsfragment har alla påträffats i omedelbar anslutning till kyrkogårdsområdet. Fynden stärker antagandet att det är S:ta Gertrud som fungerat som biskopskyrka i Sigtuna och inte S:t Per som tidigare antagits. Det är möjligt att det var kungen som lät bygga S:t Per som ersättning för S:ta Gertrud.

Sigtuna - Trondheim

Det ursprungliga tomtmönster som vi nu genom Sigtuna-utgrävningen kommit på spåren påminner mycket starkt om det som framkommit vid arkeologiska undersökningar i de samtida städerna Trondheim (Fig. 6 och 7) och Oslo. Enligt den isländske "sago"-skrivaren Snorri Sturluson anlades Trondheim år 997 av kung Olav Tryggvasson. Även Oslo, Bergen och Sarpsborg tillhör de norska städer som Snorri säger har anlagts av kungamakten.

I Sigtuna har bebyggelsen redan i anläggnings-

Fig.5. Sigtuna, kv. Trädgårdsmästaren 9 och 10. Preliminär planrekonstruktion av fyra stadsgårdar. Bebyggelsefasen är daterad till 1000-talets mitt. Fyrkant med kryss markerar eldstadens läge i huset. Husen mot och under Stora gatan är verkstadsbodar. Den öppna ytan mellan verkstadsbodar och boningshus på tre av tomterna kan ha tjänat som brandgata eller markerat någon form av gräns inom tomten. Bild; Björn Pettersson.

fasen en urban karaktär, dvs. bebyggelsen är tät redan från början. I Trondheim och Oslo ger det äldsta skedet med glest liggande småhus ett mer säsongmässigt intryck. Att de äldsta norska stadsbildningarna till en början inte hade någon stabil karaktär framgår av vad Snorri Sturluson har att förtälja om Trondheims framväxt:

–"Der (i Nidaros=Trondheim) hadde kong Olav Tryggvesson (995-1000) latt reise kjøpstad, som før skrevet. Men da Eirik jarl (Eirik och Svein Håkonsson jarl 1000-1015) kom til landet, hjalp han fram Lade, for der hadde far hamns villet ha hovedgården, og han lot dom forfalle, de husene som Olav hade latt bygge vid Nidaros, så nå var noen falt helt sammen, andre sto, men nokså urbruklige".

–"Kong Olav (Haraldsson, den helige 1015-30) styrte skipene sine opp i Nidelv. Han lot straks folk gå igång med å stelle på de husene som ennå sto, og reise igjen de som hadde falt sammen, og satte en mengde folk til det".

- Men Svein jarl brände strax ner staden.

–"Kongens halvbygde huser brente helt vid Nidelv, salen ble slokt av ilden, sot drev mot haeren".

- Efter ytterligare strider slår dock Olav sig "ned i Nidaros om hösten, han gjorde seg i stand til å bli der vinteren over,..." (fortsättning följer sidan 36)

(ur "Heimskringla", som är en stor samling berättelser om Norges kungar nerskrivna av Snorri Sturluson under 1200-talets första hälft)

Lade, jarlarnas huvudsäte, som omtalas i citatet ovan låg endast några få kilometer från Trondheim. Jarlarna var de norska rikskungarnas bittraste fiender, som vid flera tillfällen brände ner staden. Olav Tryggvassons anläggning av Trondheim så nära intill Lade kan delvis ha varit avsett som en provokation mot jarlarna, det gamla ättesamhällets ledare. Kanske kan förhållandet mellan Fornsigtuna och Sigtuna tolkas i samma riktning? Fornsigtuna och Sigtuna skall i så fall inte betraktas som ett par som hör ihop, dvs. som en kungsgård med en intilliggande stad anlagd på dess utmarker, utan som ett motsatspar. Erik segersälls och Olof skötkonungs kungsgård kan,

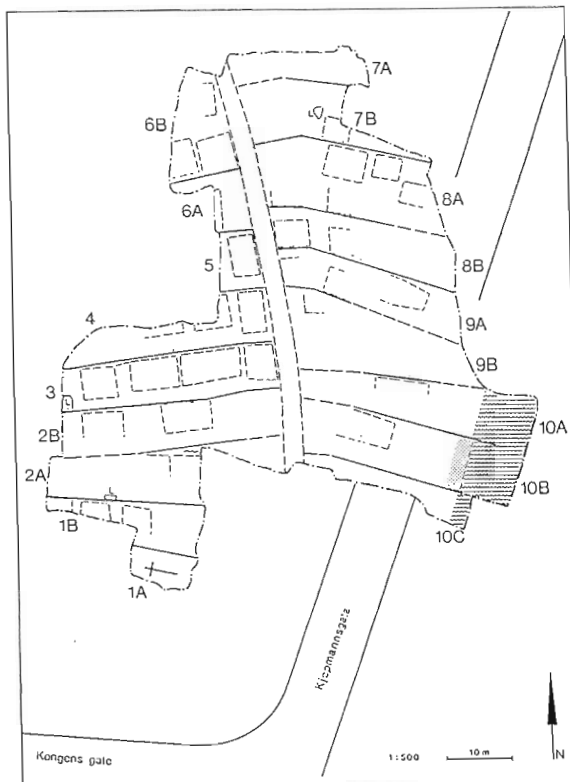

Fig. 6. Trondheim, Folkebibliotekstomten fas 5, 1125 - 1225. Efter Christophersen 1989.

precis som i Trondheim, i stället ha legat i direkt anslutning till stadsområdet. Sannolikt kan lämningarna av kungsgården återfinnas under marken på museets tomt i kv. S:ta Gertrud.

Västeuropeiska impulser

Ett intressant faktum är att de norska städerna verkar att ha anlagts några decennier senare än Sigtuna. Impulserna bakom de snarlika stadsplanerna måste alltså komma från något annat håll, gemensamt för både Sigtuna och de norska städerna. Eller är det så att det är Sigtuna som inspirerat de norska kungarna?

Om vi ser till Sigtunas kulturkontakter i allmänhet under slutet av 900-talet och 1000-talet synes de mera ha gått i österled än i västerled. Städerna på slaviskt område har emellertid varit planerade efter andra principer jämfört med Sigtuna. Det skall dock

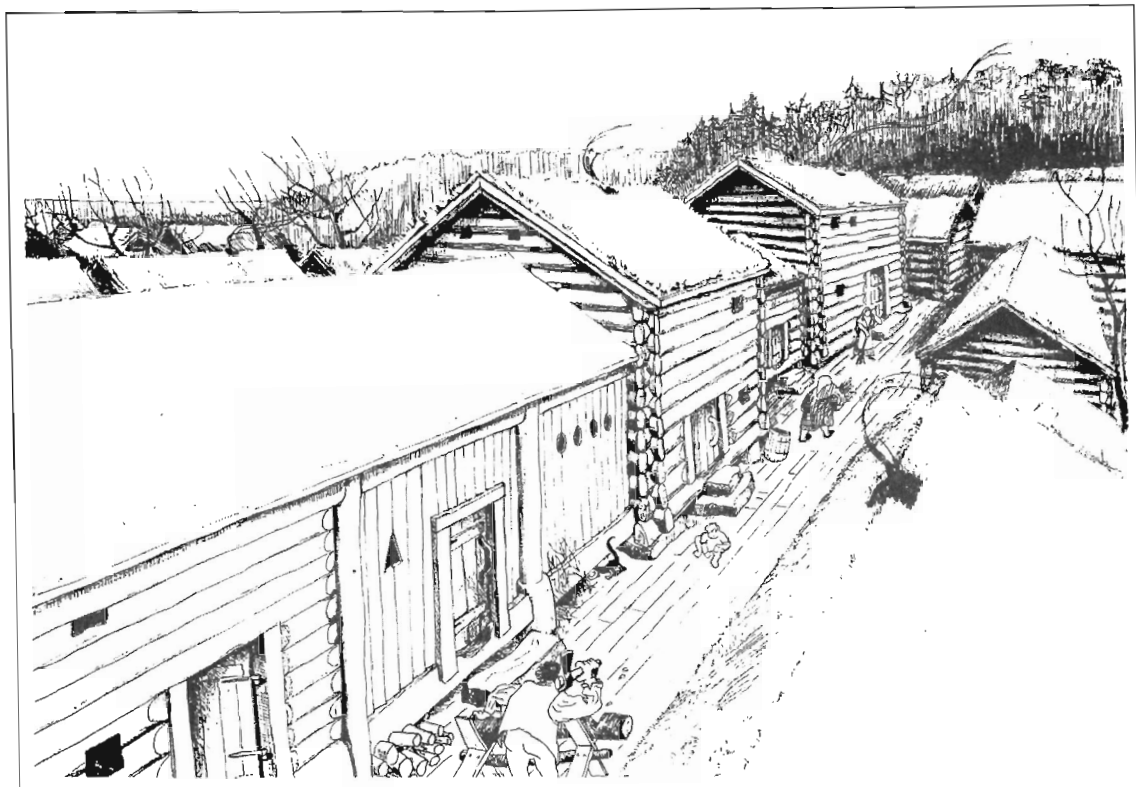

Fig.7. Trondheim, Folkebibliotekstomten. Rekonstruktion av stadsgård från ca 1250-1300. En räckan med hus gavel mot gavel och en långsmal, träbelagd gårdsplan eller passage utmed husräckan samt en liten tvärställd bod längst bort mot gatan. Bild; Kari Støren Binns. Efter Christophersen 1987.

understrykas att vi ännu inte är så väl underrättade om de stadsgrävningar som gjorts på andra sidan Östersjön.

Det kan kanske ligga nära till hands att tänka sig att impulserna kan ha utgått från Birka, som sjövägen låg endast 4 mil från Sigtuna. I den nyligen påbörjade Birkautgrävningens första schakt, kan också någon form av tomtstruktur anas. Utgrävningssytan är dock ännu för liten för att några jämförelser skall vara meningsfulla. Om man skall döma efter den med Birka samtida handelsplatsen Hedeby i Schleswig kan Birkas stadsplan ha en annan karaktär än Sigtunas. I Hedeby har en betydande del av bebyggelseområdet undersökts. Tomterna är mindre och annorlunda grupperade än i kv. Trädgårdsmästaren. Vanligtvis är det endast ett rektangulärt hus på varje inhägnad tomt. Träbelagda gator som leder ner till ham-

nen pekar på att orienteringen mot vattnet, i motsats till Sigtunas stadsplan, varit en viktig del av stadsplanen i Hedeby och kanske också i Birka.

I Visby har det vid arkeologiska undersökningar framkommit ett par 7 respektive 14 meter breda tomter som daterats till 1000/1100-tal. Husen låg på rad precis som i Sigtuna. En intilliggande träkavelbro har tolkats som en gränd. Under 1000-talet har antalet tomter hypotetiskt beräknats till 70 - 80 stycken. Forskarna är dock oense om Visby vid denna tidpunkt skall betecknas som stad.

Huruvida impulserna till Sigtunas stadsplan utgått från Danmark är svårt att säga. I de danska städerna saknas nämligen nästan helt arkeologiska undersökningar av den storleksordning som fordras för att bedöma om de an-

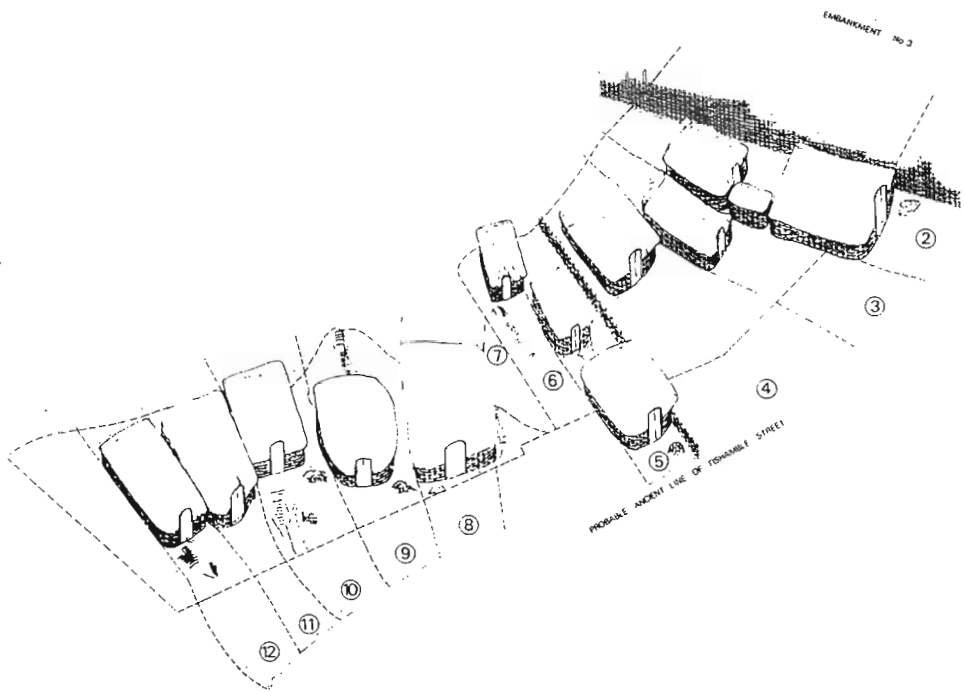

Fig. 9. Rekonstruktion av bebyggelsefas 11, 1000-talet, Fishamble Street, Dublin. Efter Wallace 1987.

lagts efter samma principer som i Sigtuna. I Ribe i Sønderjylland har dock undersökts tomter med ungefär samma bredd som i Sigtuna. Även här har tomterna markerats med diken som grävts från den ursprungliga markytan. Dessa tomter är emellertid daterade till början av 700-talet och var utlagda för säsongmässiga

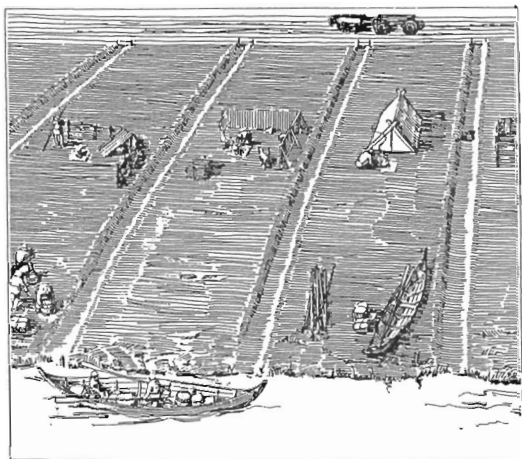

Fig. 8. Det äldsta Ribe. (Teckning; F. Bau. Efter Frandsen & Jensen 1988)

hantverksaktiviteter (Fig. 8) och därför inte direkt jämförbara med Sigtunas.

I Lund, som är arkeologiskt väl undersökt, har det äldsta skedet daterats till ca 990. Till en början verkar dock Lunds karaktär vara centralortens, en kunglig förvaltningsort i anslutning till en landsby. Först efter ett par decennier räknar man med att bebyggelsen i Lund antar stadskaraktär. Arkeologiskt har man konstaterat förekomsten av tomter på 15 och 30 meters bredd med kortsidan mot huvudgatan. Även om tomterna är bredare påminner grundstrukturen om Sigtunas.

Stadsplaner från 900-talet som uppvisar likheter med stadsplanen i Sigtuna har däremot dokumenterats i vikingastäderna York, Lincoln och Dublin. I York har vid den berömda Coppergate-grävningen undersökts delar av fyra långsmala tomter med 5 - 6 meters bredd. Vid Fishamble Street i Dublin inte mindre än ett tiotal långsmala tomter med ungefär samma bredd som i York (Fig. 9). Den först be-

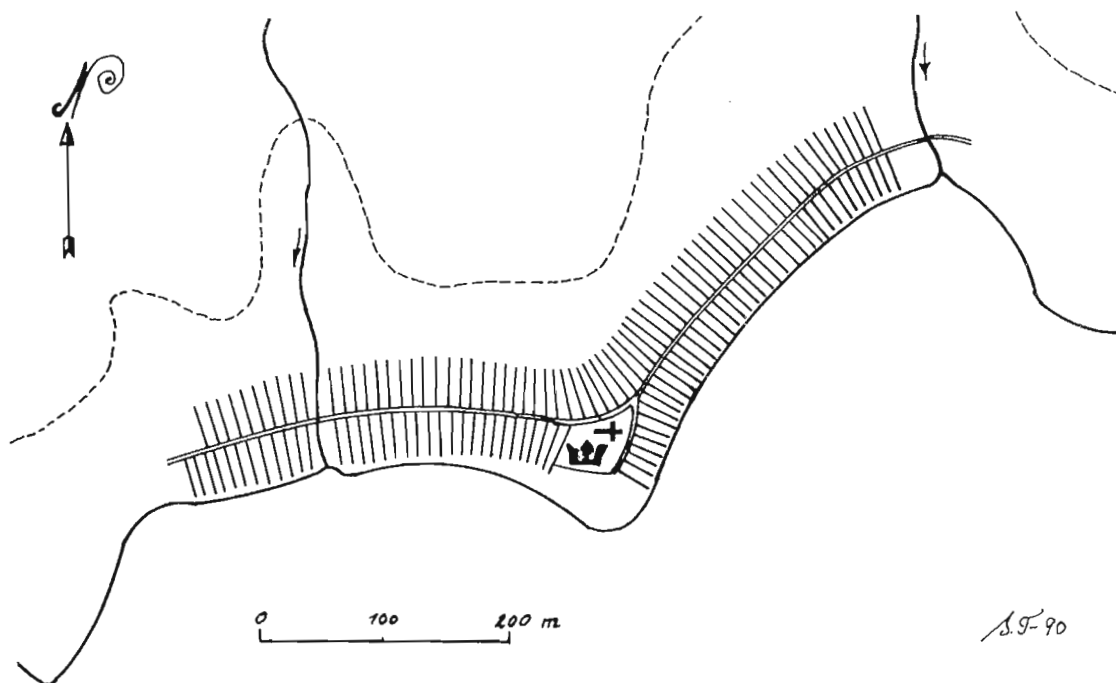

Fig.10. Hypotetisk rekonstruktion av den äldsta stadsplanen i Sigtuna. Längs med och på båda sidor om "Stora gatan" ligger de långsmala gårdstomterna. I mitten av bebyggelseområdet är den antagna kungsgårdstomten med tillhörande kyrka belägen. Strandlinjen låg på 5 meter högre nivå än idag. Streckad linje - (15 m. ö. h.), markerar övergången till brant och bergig terräng. Mellan bebyggelseområdet och 15 meterskurvan anlades allteftersom gravfält och övriga kyrkor. Bild; Sten Tesch.

lagda tomtindelningen i dessa städer är klart äldre än i Sigtuna, vilket skulle kunna innebära att vår stadsplan har ett västeuropeiskt ursprung. Det hör dock till saken att dessa städer vid denna tid i hög grad var befolkade av nordbor. Det är lockande att leka med tanken att Erik segersäll kan ha inspirerats på ort och ställe.

III. DE FÖRSTA GÅRDSÄGARNA OCH DE FÖRSTA SIGTUNABORNA

Hur många tomter - hur många invånare

Sigtunautgrävningen har inneburit att vi har fått en helt ny kunskap om stadsplanens utläggning, uppbyggnad och utveckling i det äldsta Sigtuna. Inte minst vad gäller tomternas bredd, hur tomtgränser och passager ser ut och hur tomterna är disponerade.

Med detta facit i handen kan ny kunskap om stadsplanens utseende också utvinnas ur äldre grävningsmaterial och så småningom kan kanske den tidigmedeltida stadsplanen rekonstrueras i sin helhet. Med kännedom om tomt-

bredd och bebyggelseområdets utbredning är det dock redan nu fullt möjligt att med enkel matematik räkna ut, att antalet tomter bör ha varit ungefär 130 - 140 stycken, exklusive den stora kungsgårds(?)tomten i kv. S:ta Gertrud (Fig. 10). Det är dock idag omöjligt att säga hur många av dessa tomter som ingick i den ursprungliga stadsplaneutläggningen.

När vi vet antalet tomter är det också möjligt att göra en mycket ungefärlig beräkning av stadsbefolkningens storlek. Under 1000-talet, då vi vet att det fanns 3 - 5 hus på varje tomt, kan det vara rimligt att räkna med att det i genomsnitt bodde 5 - 10 personer på varje tomt. Multiplicerat med antalet tomter innebär det en befolkning på 650 - 1400 personer. Sanningen ligger kanske någonstans mittemellan. Om vi räknar med ungefär tusen personer som mest, så är det fullt i överensstämmelse med de större stadssamhällena i Norden vid den här tiden. Även senare under både hög- och senmedeltid var de flesta städer inte större än så. Vid medeltidens slut räknar man med att Stock-

holm hade en befolkning på 6000 à 7000, men då var Stockholm utan jämförelse den största staden i Sverige.

Vem ägde stadsgården och vilka bodde där
Vilka var det som ägde tomterna? Vilka var det som bodde i det äldsta Sigtuna? För att besvara dessa frågor ger husen och fynden i dessa en viss vägledning. Fyndmaterialet pekar klart på att det fråga om hela hushåll med både män, kvinnor och barn. I varje fall från mitten av 1000-talet går det att belägga att det fanns specialiserade hantverkare med särskilda verkstadsbodar på många av tomterna. Bronsgjutare, guldsmeder, järnsmeder, kammakare, bergkristallslipare kanske skomakare, pärlmakare, vävare (väverskor?) och myntslagare hör till de hantverkare som det går att belägga i kv. Trädgårdsmästaren. Före 1000-talets mitt verkar det som hantverket utövats i vanliga boningshus, dels som husflit, men också av hantverkare som kanske varit ambulering mellan olika städer och centralorter i Norden. Det var dock inte de "halvfria" hantverkarna som ägde stadsgårdarna (om hantverkarnas sociala ställning se kapitlet Horn- och behantverk).

Avsaknaden av stall och lador på tomterna kan vara tecken på att de som ägde gårdarna inte var bönder i gängse mening. Å andra sidan kan byggnader av detta slag ha legat i kanten av eller utanför Svarta jordsområdet och därför svåra att upptäcka. De topografiska förhållandena i den närmaste omgivningen har dock inte medgivit något mera utvecklat jordbruk. Här kan det finnas anledning att återknyta till Snorri Sturluson och hans berättelse om hur det gick till när Olov Haraldsson återuppsygde Trondheim efter jarlarnas härjningar:

- "...og let bygge kongsgård og reiste Clemenskirken der, på det stedet den står ennå. Han market ut tomter till gårder og ga dem till bönder eller kjøpmenn eller andre som han likte, og som ville bygge".

När Snorri talar om bönder så menar han nog

inte vilka odalmän som helst, utan de som satt på de stora gårdarna i omlandet. Rimligtvis fortsatte dessa att bo på sina gårdar, men hade folk i staden för att se till sina intressen, för att kunna ta del av de lyxprodukter som tillverkas och infördes till staden. Kanske var det till och med status att ha en gård i staden. Man kanske också hyrde ut hus på tomten. När kungen tillfälligtvis var i staden var det möjligt för ägaren av en stadsgård att sola sig i kungens glans och bli delaktig av kungens givmildhet. Kungen var ju, enligt texten på ett runben från Sigtunautgrävningen, den som var gästfriast och gav mest och därför var han omtyckt (se kapitlet Runor: magi och meddelanden). Om det var så att det var storbönderna i omlandet som ägde en del av stadsgårdarna i Sigtuna skulle detta också kunna förklara avsaknaden av stall och lador. Storbonden leverade livsmedel från gården på landet till stadsgården (vidare se kapitlet Vad benen berättar).

När Snorri däremot nämner att kungen också gav tomter till köpmän är detta nog snarare ett uttryck för 1200-talets syn på den fria och obundne köpmannen - borgaren - än i överensstämmelse med 1000-talets verklighet. Eller var köpmännen de vikingar som varit ute och sett världen i österled?

Slutligen säger Snorri något mycket intressant, nämligen att kungen gav tomter till dem han tyckte om. Vilka var dessa och varför var kungen så vänlig mot dessa och vad fick kungen i gengäld? Ett rimligt antagande kan vara att, de som kungen tyckte om det var de personer som följde honom och som stödde honom i kampen att bygga upp ett rike på kristen grund. Vilka var dessa? Närmast till hands ligger de personer som ingick i kungens hird, men också storbönderna i omlandet. Kanske finns här en koppling som innebär att många av storbönderna i omlandet var personer som en gång ingått i hirden och fått sig mark förlänad av kungen. De personer som följde och stödde kungen belönades också med gåvor i form av de produkter som de halvfria hantverkarna i staden tillverkade för kungens räkning. Även

de tidiga mynt som präglades för Olof Eriksson skötkonung i Sigtuna bör inte i första hand ses som betalningsmedel, utan som en halvt symbolisk belöning för utförda tjänster och erhållet stöd i maktkampen (se också kapitlet Myntfynd i Sigtuna). Något som tyder på detta är att det nyligen vid en arkeologisk undersökning av en storbonde(?)gård från sigtunatid, i Sanda i Upplands-Väsby, inte många mil från Sigtuna, påträffades ett nästan nytt Olof skötkonungsmynt. I Sigtuna däremot, i tillverkningsorten, påträffas inte några sådana mynt.

Till dem som kungen "tyckte om" hörde som framgått tidigare också kyrkans tjänare. Med tiden kom dessa, med tanke på de många kyrkor som byggdes, att utgöra ett allt större befolkningsinslag i Sigtuna. De många fynd med kyrklig anknytning: krucifix, liturgiska elfenbenskammar och styli, som påträffats i samband med Sigtunautgrävningen och även vid tidigare utgrävningar har klar anknytning till de tomter som låg närmast kungsgården/biskopskyrkan(?) i kv. S:ta Gertrud.

Bakom alla keramikskärvor, sländtrissor, hantverksavfall och tonvis med djurben anar vi de som tjänade överheten, både den världsliga och kyrkliga. Vilka var de och varifrån kom de?. Att det funnits ett visst

slaviskt befolkningsinslag i Sigtuna är högst troligt, härom skvallrar karaktären på en del av fyndmaterialet (se kapitlet Kulturkontakter och varuutbyte 970-1200). En del av dessa var kan ha varit hantverkare, men där fanns också kvinnor och barn bland dessa främlingar. De flesta av de vanliga Sigtunaborna - hantverkare och gårdsfolk, både fria och trälar - torde dock ha varit av nordisk härkomst. Det var folk från trakten - från Odensala, Märsta, Norrsunda, Håtuna, Torslunda och Vassunda, men också "utsocknes" från andra delar av det svenska riket.

Stad och stadsplan får nytt liv

En forskning kring den tidigmedeltida staden och stadsplanens utveckling i Nordeuropa är ännu bara i sin linda. Resultaten från Sigtunautgrävningen kan komma att utgöra ett viktigt bidrag till denna diskussion. Här har dock bara varit möjligt att snudda vid dessa frågor och ange vissa tolkningsmöjligheter. Efter en fördjupad analys av utgrävningsmaterialet kommer det i den planerade vetenskapliga publikationen vara möjligt att ge en betydligt bättre bild av Sigtunas uppkomst och utveckling. Genom den bearbetning som görs kommer också staden och stadsgårdarna att få nytt liv genom rekonstruktionsteckningar, i modeller och kanske i full skala i ett museum i kv. Trädgårdsmästaren.

STADSGÅRDEN

- hus och hemmiljö

av Björn Pettersson

Hur såg bebyggelsen ut i det tidigmedeltida Sigtuna och hur tedde sig miljön i och utanför husen där människorna bodde och arbetade? Det är ett par viktiga frågor som vi nu tack vare Sigtunautgrävningen har möjlighet att besvara långt bättre än tidigare. Under utgrävningens gång, har mer eller mindre tydliga rester efter drygt ett hundratal bostads- och verkstadshus grävts fram och dokumenterats. Även stall och förrådshus kan ha funnits, men nu innan bearbetningen av materialet har påbörjats, finns inga säkra belägg för sådana byggnader.

Här kommer att beskrivas ett exempel av var och en av de hustyper som framkommit. Husen har indelats efter vilken typ av väggkonstruktion de haft: d v s hus uppförda med väggar av knuttimmer, skiftesverk eller klinat flätverk. Förutom rester efter byggnader utgjordes bebyggelselämningarna av träbeläggningar, s k kavelbroar eller broläggningar, stenslagningar och flätverk med olika funktioner.

Tolkningsproblem

Innan vi går in på beskrivningen av husen och miljön däromkring, kan det vara väsentligt att veta något om vad arkeologen ser i fält och lite om tolkningsproblemen där.

Bevaringsförhållandena för det arkeologiska materialet, i det här fallet hus, kavelbroar, staket mm, har varierat. Ibland har en härd varit det enda spåret, som talar om att här en gång låg ett hus. Andra gånger finns både syllstenar, syllstockar, golv, bänkar och hela härdar bevarade.

Oftast visar sig en byggnad som en mer eller mindre tät syllstensrad (jfr torpgrund), där innanför ett lergolv och i hörnet eller mitt på golvet en härd.

Kulturlagren i Sigtuna är mycket komprimerade vilket betyder att det organiska materialet är förmultnat och ihoptryckt. Dessutom finns inte så mycket av tjocka gödsellager som ofta är fallet i andra medeltida städer. Allt detta gör att de gamla husgrunderna ligger nedsjunkna i varandra, vilket kan ge arkeologerna problem när de ska skilja de olika husresterna åt (Fig.1). Det är av stor vikt att så mycket som möjligt av tolkningen av byggnadslämningarna sker i fält. En dokumentation kan ju aldrig bli objektiv och fulländad. Ibland kan upp till tre husgrunder på samma plats vara synliga samtidigt.

Av någon anledning har man i det tidigmedeltida Sigtuna använt sig av ovanligt mycket sten vid grundläggning av hus och ofta lera till golvet. En anpassning till materialet på platsen är en förklaring. Det har varit en stor fördel för arkeologerna när de försökt förstå husens utbredning.

Ytterligare en omständighet som kan underlätta fältarbetet när bevaringsförhållandena är dåliga, är då ett hus har brunnit. Trä blir då konserverat som kol och eventuella torvtak syns som decimetertjocka orangefärgade sand- och asklager vilka klart skiljer sig från den annars gråbruna jorden. Efter branden transporterade man inte bort raseringsmassor i någon större utsträckning utan marken jämnades bara till och ett nytt hus anlades på samma plats som det gamla.

Miljön utanför husen

Från Stora gatan leder en passage in till husen på tomten. Passagen (eg en långsmal gårdsplan) som utgör en del av tomterna, är ofta belagd med en kavelbro, d v s stockar tätt lagda på tvären över passagen med långa stockar i

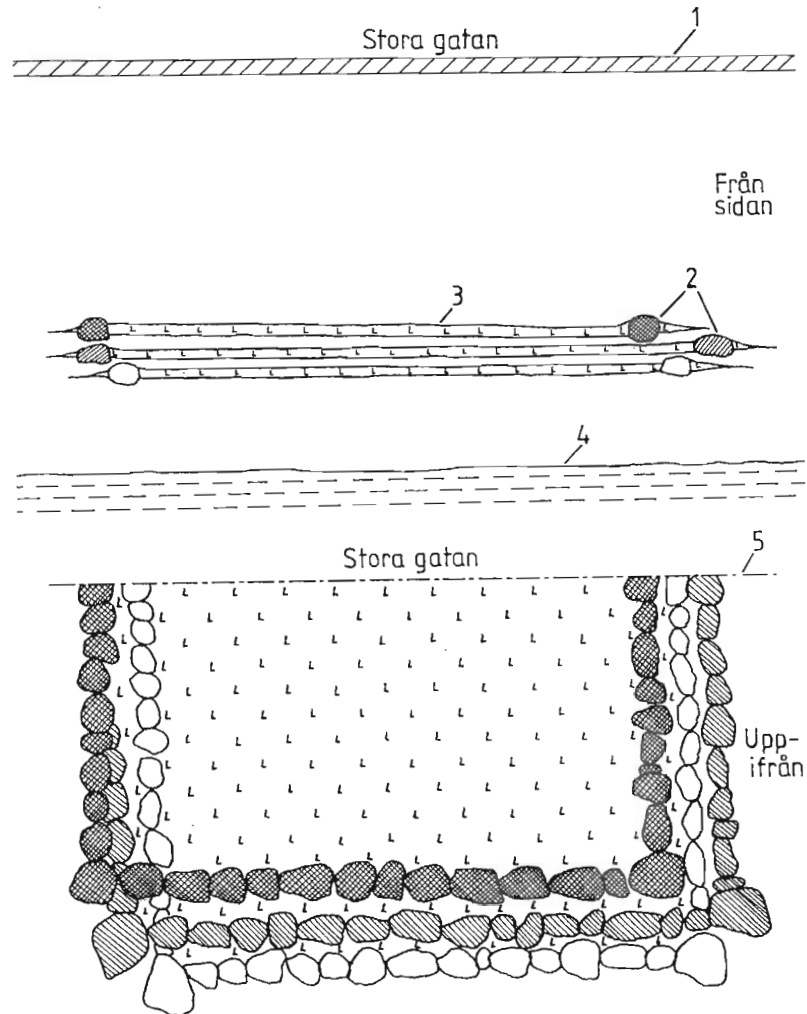

Fig.1. Tre husgrunder med syllstenar och lergolv nedsjunkna i varandra.
 1=Asfalt, 2=Syllstenar,
 3=Lergolv, 4=Steril lera
 5=Schaktkant. Bild; Björn Pettersson.

grändens längdriktning, som underlag. Det första huset från Stora gatan räknat, är en hantverksbod. En liten bod med väggar av ler eller gödselklinat flätverk. Här bedrivs kamtillverkning, bronsgjutning eller järnsmide. Fortsätter man längre in på tomten kommer man att passera tre till fyra bostadshus som alla ligger på en rad utmed den knappt åtta meter breda tomtens ena långsida. Bostadshusen har en kraftigare konstruktion, som t ex knuttimmer med torvtak. Mellan husen springer grisar, får, getter, katter och höns. Några av getterna står uppe på torvtaken. Strax utanför husens väggar finns ibland flätverksstaket. De har till uppgift att hålla

gödsel och andra sopor borta från husens väggar som annars snabbt skulle ruttna ner. I slutet av passagen ligger ett stenröse, som troligen också markerar slutet på tomten. Marken bortom röset vet vi ingenting om eftersom den ligger utanför utgrävningsområdet. Där finns kanske enstaka ekonomibyggnader och odlingar.

Byggnadsskick

De förändringar i byggnadsskick som kan ses i kulturlagren, från slutet av 900-talet till början av 1200-talet, kan för tillfället bara beskrivas i grova drag. Utvecklingen skulle kunna delas in i tre skeden.

Det första är anläggningsskedet med enkla hus utan syllstenar där en träram är lagd direkt på marken som underlag för väggar. Väggarnas stolpar kan också vara nedslagna direkt i marken. Golven är ofta gjorda av lera och väggarna av klinat flätverk. Husen har använts som bostäder. Hantverket är vid den här tiden lite utvecklat och det är osäkert om det fanns några speciella hantverksbodar. Bebyggelsen på tomterna är dock tät redan i anläggningsskedet.

Därefter kommer ett förhållandevis långt och tydligt skede med kraftigt konstruerade bostadshus på syllstenar med väggar av timmer och ibland skiftesverk. Golven är gjorda av lera eller grus och taken ofta av torv. Hantverket har här kommit igång ordentligt och lämnat tydliga spår i form av avfall och speciella hantverksbodar. Dessa bodar är mindre och klenare byggda än bostadshusen. Väggarna är vanligtvis uppförda i flätverk på en träsyll med underlag av enstaka syllstenar. Golven är också här av lera eller grus, taken har dock inte lämnat några spår. Troligen var de gjorda av trä emedan vasstak på en smedja verkar alltför eldfängt.

Det sista skedet, som ungefär motsvarar senare delen av 1100-talet till början av 1200-talet, syntes som väl komposterad matjord.

Byggnadsresterna bestod av enstaka syllstenar, svaga färgningar efter trä och ensamliggande härdar.

Ett hus med golv, väggar och tak gjort av trä skulle kunna lämna sådana spår. Bebyggelsen kan också ha varit glesare än tidigare. Från senare delen av medeltiden finns inga kulturlager eller bebyggelse lämningar bevarade. Detta skulle kunna bero på förändringar vid hanteringen av sopor och raseringsmassor.

Bostadsmiljön

Ett av husen är så pass bra bevarat att vi kan få en liten närmare inblick i bostadsmiljön. Anledningen till detta är att huset snabbt blivit övertänt och husets invånare har varit tvungna att hastigt fly och då lämnat många av sina ägodelar kvar i huset. Ovanpå brand-

resterna byggdes ett nytt hus. På så sätt har de förkolnade resterna bevarats för eftervärlden och kan nu ge oss en viss uppfattning om hur det en gång såg ut där inne.

Vi tänker oss huset som det såg ut före branden och går in genom dörren på husets långsida (Fig.2). Där inne ser vi att det består av ett enda stort rum, 6x9 m. Det är rökigt och strax till höger i motsatta hörnet finns en ugn ca 1 m stor. Ugnen, som är en sk rökugn, är bygd av sten och lera. Underst en stenram öppen in mot rummet med en härdyta av lera. Ovanpå en tjock valvkappa av lera och sten armerad med träkäppar. Den nedre delen av utsidan är brädfodrad. När man eldar i ugnen värms de tjocka lerväggarna upp och lagrar värmen som sedan avges under natten, vilket är mer ekonomiskt än en öppen härd. Eftersom några

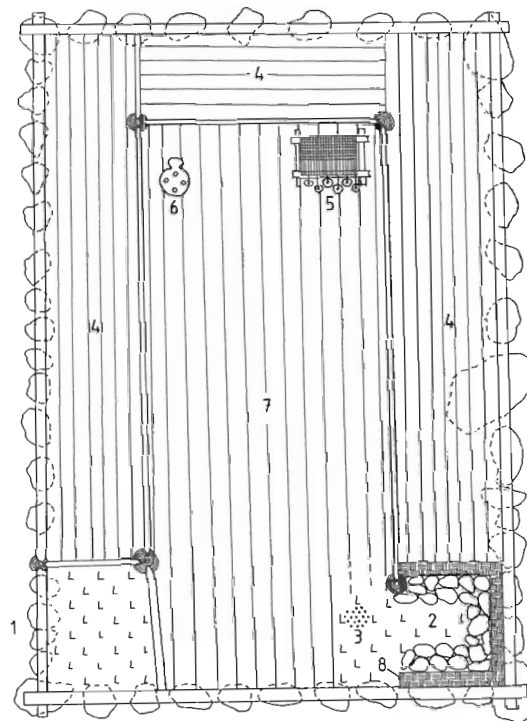

Fig.2. Bostadsmiljön i ett av husen i Sigtuna från 1000-talet. 1=Ingång, 2=Ugn, 3=Vetekorn, 4=Väggfasta bänkar, 5=Vävstol, 6=Pall, 7=Träggolv, 8=Bränd lera från valvkappan. Skala 1:100. Bild; Björn Pettersson.

skorstenar inte fanns vid den här tiden leds röken in i rummet och får sedan leta sig ut genom en öppning i taket. Det gör att insidan av taket blir helt svart av sot. Utanför ugnöppningen ligger en liten hög av vetekorn. Ugnen har inte bara använts för värmens skull utan också till matlagning, bakning, torkning av säd etc. Där står ett baktråg av trä och några svartbrända keramikkrukor för matlagningen. Längs rummets långsidor och en kortsida löper breda, låga väggfasta bänkar av trä med lock och utan jordfyllning. Alltså inga mullbänkar. De är som sagt breda, ca 140 cm, och tillräckligt breda för att två personer skulle kunna sova i bredd. Rummets norra del verkar att vara reserverad för textilhantverk. Där står en upprätt vävstol med vävtyngder och uppspänd varp. På bänken där bakom ligger några spinnländor, både med bly- och bentrissor. Vid vävstolen finns också en liten pall med fyra ben. Till sist kan vi titta på golvet som är belagt med breda plankor som i sin tur ligger på lösa golvbjälkar. Hur väggar och tak sett ut vet vi inte så mycket om i det här fallet.

Knuttimrade hus

Förutom i kv Trädgårdsmästaren 9 & 10 har knuttimrade hus framkommit vid flera andra utgrävningar i Sigtuna. Bl a i kv Trekanten, Handelsmannen, Koppardosan och S:ta Gertrud. Knutarna till alla dessa hus är av samma typ, den sk medeltida rännknuten eller enkel rännknut (Fig.3). Det är den enklaste och äldsta knutformen i Sverige. Principen är enkel men kräver ändå precision för att bli bra. Stocken har en bit från ändarna ett V-format urtag med platt botten ner till halva tjockleken. För att få nästa stock att passa bra i urtaget görs sk halsningar. Man gör stocken plan på en yta nedanför urtaget. På så sätt de stockar som hittats till en stor del har förmultnat och deformerats finns inga synliga bevis för någon halsning. Vid ett tillfälle låg lite mossor i knuten mellan stockarna. Möjligen är detta ett äldre sätt att få knuten tät. Om timmerväggarna ska bli riktigt täta måste antingen mossor eller lera läggas mellan stockvarven. Man har ibland funnit tri-

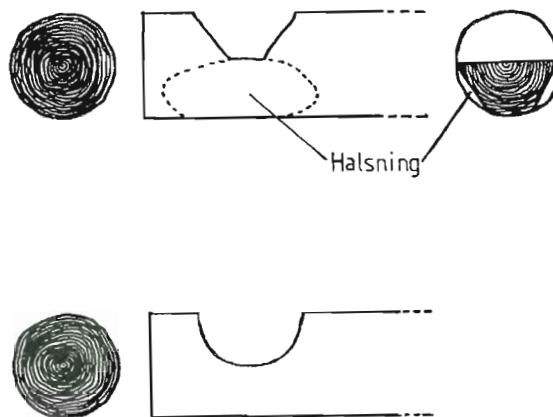

Fig.3. Överst; Medeltida rännknut med V-format urtag. Påträffad i Sigtuna. Nederst; Rundknut med halvrunt urtag. Bild; Björn Pettersson.

angulära brända lerstycken, som skulle kunna tolkas som tätning mellan stockar. Ett annat sätt att få väggen tät är att göra ett långdrag. En ränna längs stockens hela undersida vilken fylls med mossor och ligger tätt mot underlaget. Det finns emellertid inte några spår av långdrag. Om det beror på dåliga bevaringsförhållanden eller att de aldrig funnits vet man inte. Troligen har de inte använts eftersom de skulle ha gjort lerklining överflödig.

Ett exempel på ett knuttimrat hus ska nämnas. Huset, ett bostadshus, låg på sin tomt som det andra huset från Stora gatan räknat (Fig.4). Det var fyra och en halv meter brett och drygt fem meter långt. Alltså av samma storlek som många andra hus från Sigtunautgrävningen. På de rader av stenar som lades ut som grund har sedan väggarna rests. Sedan kom turen till golvet som skulle vara av lera. Den breddes ut fem till tio centimeter tjockt över hela ytan och upp mot första stockvarvet för att motverka golvdrag. Även utsidan av stengrunden, syllstocken och den närmaste halvmetern utanför husväggen fick en beläggning av lera. För att leda bort regnvatten och förhindra röta sluttade detta lerlager bort från väggen. Ingång fanns mitt på långväggen där de något större

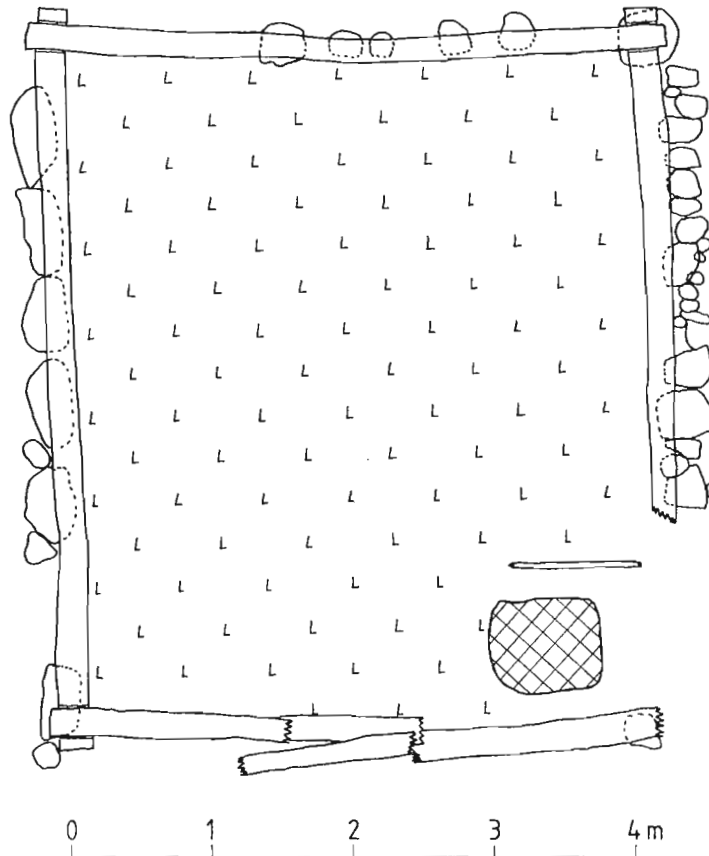

Fig.4. Planritning av resterna efter ett knuttimrat bostadshus i Sigtuna, med syllstenar, ett stockvarv, lergolv och hård i nedre högra hörnet. Skala 1:50. Bild; Björn Pettersson.

syllstenarna kan ha fungerat som trappstenar. Innanför dörren, låg en hörnhård, som i detta fall avtecknade sig som en askyta. In mot rummet var hårdens avgränsad med en bräda. Golvytan som inte hade några avgränsningar bestod av ett enda rum på drygt 20 kvadratmeter. Huset blev inte förstört av brand utan av andra orsaker, troligen rötskador. Gamla uttjanta byggnadsdetaljer kan sedan ha återanvänts till träbroläggningen i passagen intill. Syllstensraden i det nu beskrivna huset hade använts i två tidigare skeden. Det kunde man se på de lergolv som lagts ut vid varje om- eller nybyggnad. Golven skildes åt av tunna, bruna jordlager bestående av förmultnad träflis och annat skräp. Rekonstruktionen visar det senaste skedet med knuttimrade väggar, ingången på långsidan, rökålet till hårdens i hörnet, dageröppningar och torvtak (Fig.5).

Det är osäkert när knuttimringen nådde Skandinavien. De flesta forskare anser att vikingatiden är den mest troliga tidpunkten. Varifrån

den knut som använts i Sigtuna, rännknuten, har sitt ursprung är man inte heller ense om. En del anser att den introducerades österifrån, i och med de livliga förbindelser som fanns mellan Skandinavien och bl a Ryssland under vikingatiden. Andra tycker sig se att rännknuten håller sig till Skandinavien, medan rundknuten med halvrunnt urtag är östlig.

Av de verktyg som användes när husen byggdes i Sigtuna finns bara ett fåtal bevarade till vår tid. Från utgrävningen i kv Trädgårdsmästaren har ett par yxor av olika modeller tillvaratagits. En av dessa, som var kraftigt angripen av rost, såg ut att ha två flikar runt skaftholken och förlängd bakre eggände. Denna modell som kallas skäggyxa är tillverkad med västeuropeisk smidesteknik och finns vid den här tiden över hela Sverige. Flikarna gör att yxan klarar stora påfrestningar varför den kan användas både för huggning av timmerknutar och bildning av plank till skiftesverkshus.

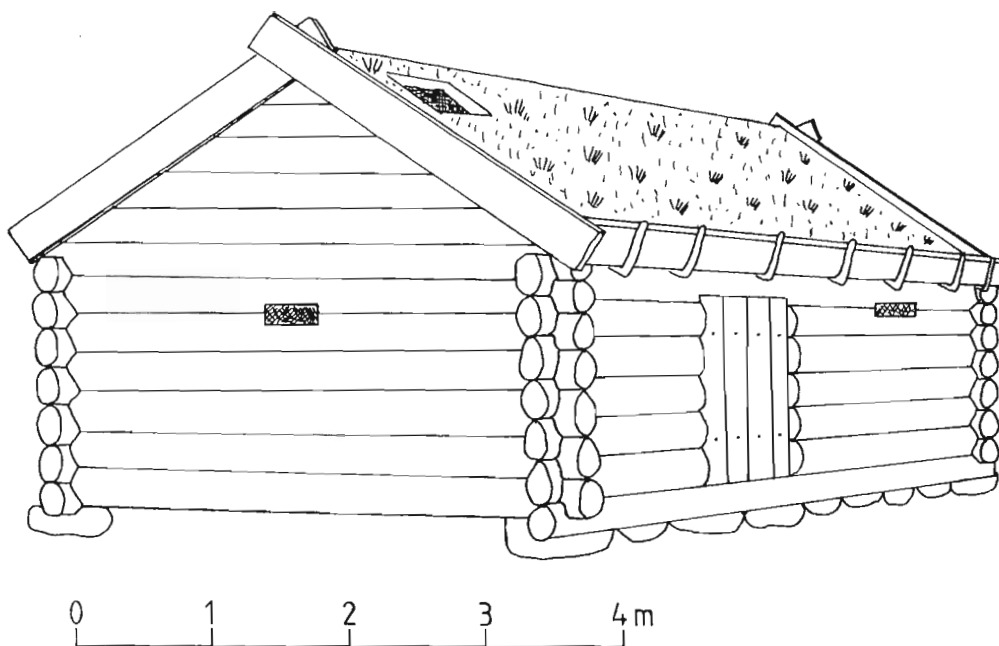

Fig.5. Rekonstruktion av knuttimrat hus med torvtak. Skala 1:50. Bild; Björn Pettersson.

Skiftesverkshus

Hus med väggar i skiftesverk finns tidigare inte belagda i det arkeologiska materialet från Sigtuna, men tekniken har använts i Skandinavien sedan forntiden. Bl a har ett par vikingatida skiftesverkshus påträffats inte så långt från Sigtuna, nämligen i Gredelby, Knivsta. Dessa har sedan rekonstruerats i full skala i Smedby i Upplands-Väsby. Det belägg som finns från kv Trädgårdsmästaren är en syllstensgrund, ca 6 x 4 meter, där hörnstenarna och stenarna mitt på varje vägg är större än de som ligger däremellan. Golvet bestod av ett ca fem centimeter tjockt lerlager lagt upp mot syllstenarna. Av konstruktionen ovanför fanns inga tydliga rester, utom möjligen den stock som låg tvärs över rummet. Det kan vara ett s k tvärband, en stock eller en bjälke som har till uppgift att hindra långväggarna från att falla utåt av takets tyngd (Fig.6). Av syllstensgrundens utseende kan man ändå dra vissa slutsatser vad gäller husets konstruktion. På stenraderna har syllstockarna vilat, och på de stora stenarna har stolpar stått, troligen fästa i syllsten med tappar. Ytorna mellan stolparna och träsyllsten har sedan fyllts med

liggande eller stående bilade plank.

Slutresultatet blir en virkesbesparande, men något klenare konstruktion än den knuttimrade väggen (Fig.7).

Detta bostadshus har i husraden på den långsmala tomten legat som nummer fyra från Stora Gatan räknat och antagligen haft ingången på långsidan (Fig.8). Då inga klara avgränsningar kunde ses inne på golvet, har också den här bostaden varit ett enda stort rum, på ca 24 kvadratmeter. Ute på golvet något förskjutet mot norra halvan av rummet låg en rektangulär härd, ca en och en halv meter lång. Härdytan bestod av en stenpackning med decimeterstora stenar inramade av något större stenar. Härdplatsen var påbyggd i flera omgångar utan att de gamla stenpackningarna hade rivits bort. En av härdarna i ett tidigare skede hade en sk glödkruka nedgrävd till mynningen i ena hörnet. Krukan som var ett vanligt svartbränt keramikförlägg av slavisk typ, fungerade som magasin för glödande kol över natten. Glödkrukan var en praktisk inrättning som gjorde att man slapp slå ny eld nästa morgon när huset skulle värmas upp eller morgongröten skulle kokas.

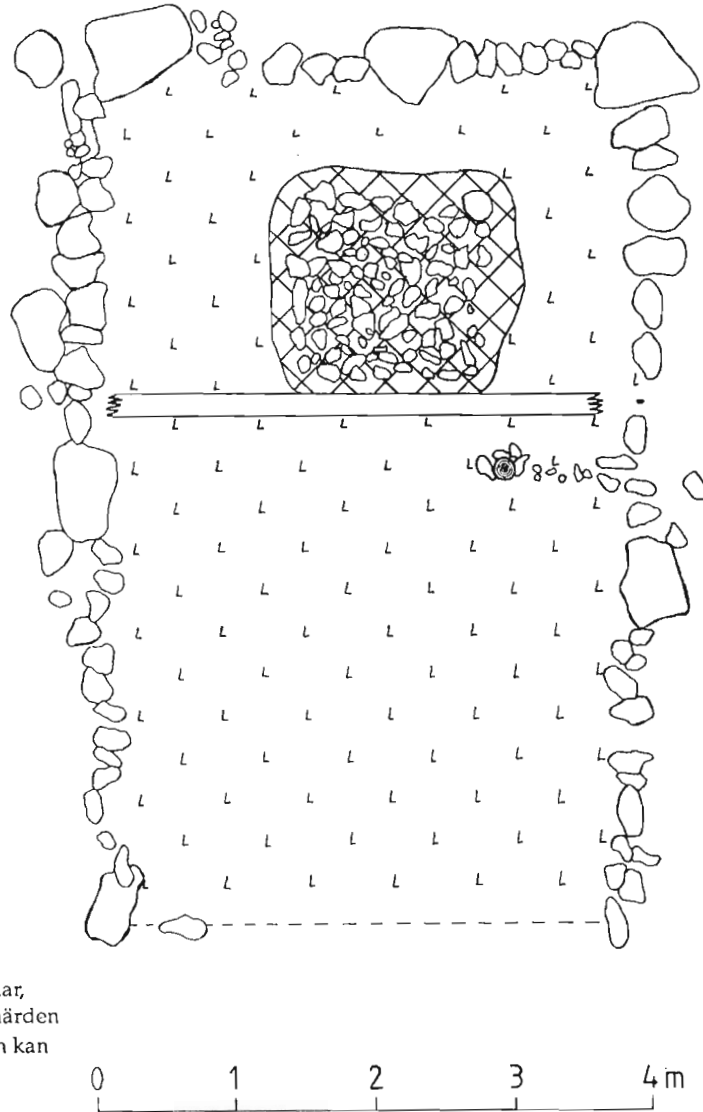

Fig.6. Planritning av resterna efter ett skiftesverkshus i Sigtuna med syllstenar, lergolv och mithärd. Strax nedanför härden ligger en stock tvärs över golvet, vilken kan vara ett s.k. tvärband.

Skala 1:50. Bild; Björn Pettersson.

Huset hade någon gång drabbats av eldsvåda, vilket gjorde att torvtaket bevarats som en rödbränd horisont i jordlagren.

Torvtak

Av taktäckning har vi från utgrävningen bara säkra spår av en sorts tak, nämligen torvtak. Vanligtvis har dessa framkommit i anslutning till bostadshusen.

Torven kan som sagt i kulturlagren bara urskiljas då huset och taket har brunnit. Den syns då som ett decimetertjockt orangerött lager av oxiderad sand och aska. Vid förbränningen får sy-

re tillträde och reagerar med sanden som får en orangeröd färg. I botten av torvlagret finns ofta ett några centimeter tjockt kollager som är rester av takbärande delar, slakor och näver.

Torvtak har använts sedan förhistorisk tid, och var ännu på 1600-talet den vanligaste taktäckningen på boningshus. Under 1800-talet var bruket fortfarande vanligt på landsbygden.

Torvens fördelar är lång hållbarhet och god isoleringsförmåga. Den är tung, ca 400 kilo/kvadratmeter, och behöver därför en kraftig bärande konstruktion som tex en knuttimmervägg. En flack takvinkel är nödvändig,

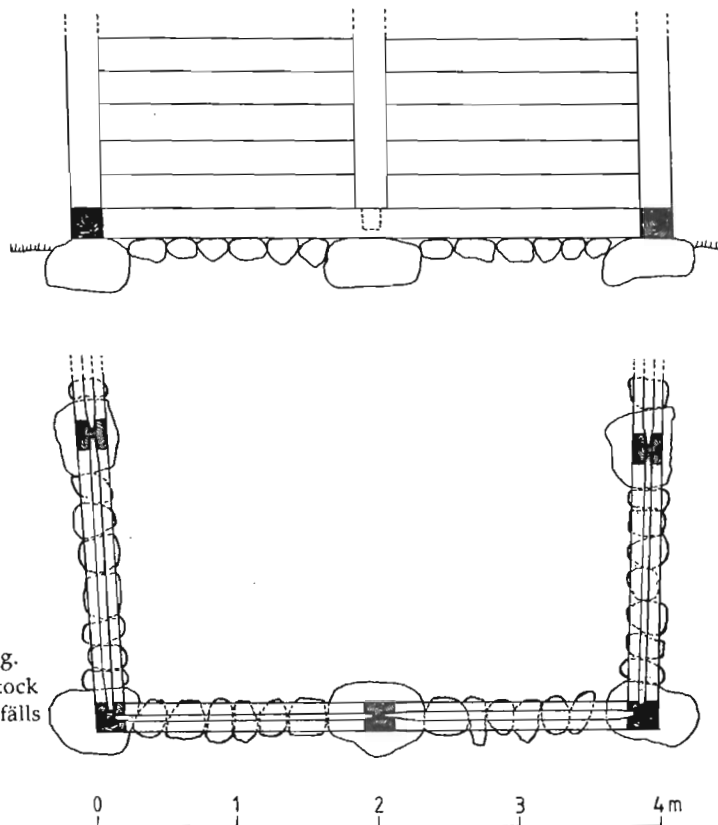

Fig.7. Principerna för en skiftesverksvägg. Kraftiga stående stolpar ställda på syllstock och syllstenar. Liggande bilade plankor fälls in i spår i stolparna och fyller de tomma ytorna i regelverket.

Bild; Björn Pettersson.

enligt uppgift är ca 25 grader lämpligt. Detta i samband med breda vindskidor och hög takfot ger ett tungt och massigt intryck. Ett torvtak är uppbyggt på följande sätt (Fig.9). Underst ett rutnät av lövträdsslanor. På slanorna läggs björknäver, helst i flera skikt, med utsidan uppåt. Ovanpå läggs två skikt av torv med rotsidan mot varandra. Torven skärs ur en äldre ängsvall, ca 10 centimeter tjockt, där jorden är tätt genomväxt av rötter. Det gör att torvorna håller ihop längre. Längst ned längs takfoten läggs mullstocken som stöd för den tunga torven. Mullstocken ska ha avrinningshål i underkanten för att förhindra röta. Stocken i sin tur hålls på plats av träkrokar fästa i underlaget. Krokarna kan vara tillverkade av självvuxna granrötter. Ett välgjort torvtak kan hålla i flera tiotal år.

På taket trivs en speciell flora som är tålig mot torka. I senare tid var bl a olika grässorter, fetbladsväxter, taklök och klofibbla vanliga. Växterna på taket har flera funktioner. Rötter-

na suger upp vatten vilket minskar takdroppet. Växternas blad ökar avdunstningsytan och den vattenavledande förmågan. Eftersom de innehåller mycket vatten kan de tom tjäna som brandskydd mot gnistregn, vilket kan vara en fördel på en plats där eldstäderna ligger tätt. Ännu vet man inget om vilka växter som fanns på torvtaken i det tidigmedeltida Sigtuna, men förhoppningsvis kommer några av de jordprov som samlats in från de lager som tolkats som torv att ge svar på detta.

Flätverkshus

De flesta av husen mot Stora gatan utgjordes av mindre flätverkshus, som fungerat som hantverksbodar. Det hus som här skall beskrivas är en smedja, ca 4 x 4 meter stor. Av väggen återstod rektangulära bilade syllstockar, ca 8x10 centimeter, ställda på högkant och lagda direkt på marken. Med jämna mellanrum, ca 16 centimeter, var hål borrarade i syllens översida och däri stod fortfarande de käppar som ingått i flätverksväggen. De vidjor som varit flätade

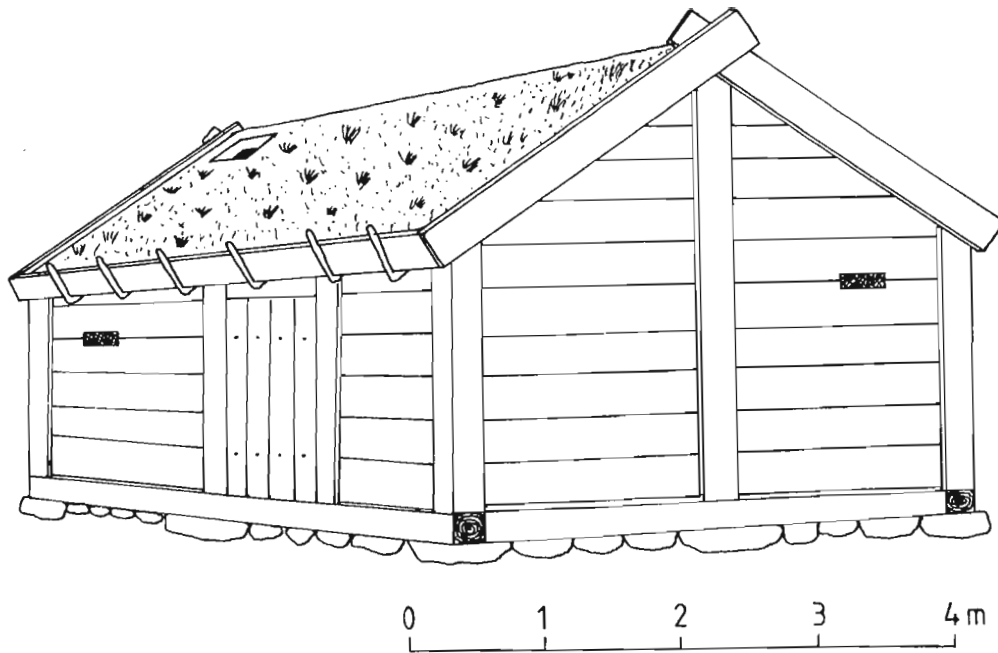

Fig.8. Rekonstruktion av skiftesverkshus med torvtak. Skala 1:50. Bild; Björn Pettersson.

mellan käpparna var däremot förmultnade. Syllstockarna var förbundna med varandra med en enkel timmerknut. Den undre med ett överhak och den övre med ett underhak. Strax innanför knutarna fanns i alla hörn avlånge genomgående urtag. I urtagen stod fortfarande bitar av upprättstående brädor. De hade tjänat som avslutning för flätverken och möjligen också fästen för hörnstolpar liknande de i skiftesverkshuset. Av eventuella invändiga takbärande stolpar har vi tyvärr inga bevarade rester. Väggarna har varit klinade med gödsel eller lera, antagligen mest gödsel då spåren efter lera är få: flätverkswäggen är en klen konstruktion och kan knappast ha burit ett tungt torvtak. Då passar ett trätak bättre (Fig.10).

Ingången till smedjan syntes mycket tydligt i nordöstra hörnet. Tröskelstocken, en 18 centimeter bred bilad stock, låg kvar. Den ingick också som del i träsyllan och var fäst med en likadan knut som de övriga hörnen. Golvet bestod av ett täckande lager grus ända in mot väggen. Vid

väggen mitt emot ingången fanns en halvmeter stor grop fylld med kol, troligen kolbingen. För övrigt låg det både slagg och uttjänta smältdeglar i golvet avfallslager. Smeden har troligen arbetat i både järn och brons. Tidigare har man i Sigtuna vid flera tillfällen träffat på flätverkshus, bla i kv Trekanten. Konstruktionen har ibland ansetts vara det typiska sigtunahuset. Av vad vi nu vet från kv Trädgårdsmästaren, så är det snarare frågan om en för Sigtuna typisk konstruktion när det gäller hantverksbodan.

Klinat flätverk i bostadshus

I slutet av 900-talet e.Kr. byggdes de första husen i Sigtuna. Ett av dem var ett bostadshus, vilket låg närmast Stora gatan. Den placeringen skiljer sig från den senare bebyggelsen då en hantverksbod ofta var den byggnad som vette mot gatan. Byggnaden låg med kortsidan mot gatan, mätte 4,5 meter på bredden och ca 7 meter på längden.

Även konstruktionen skiljer sig från de senare

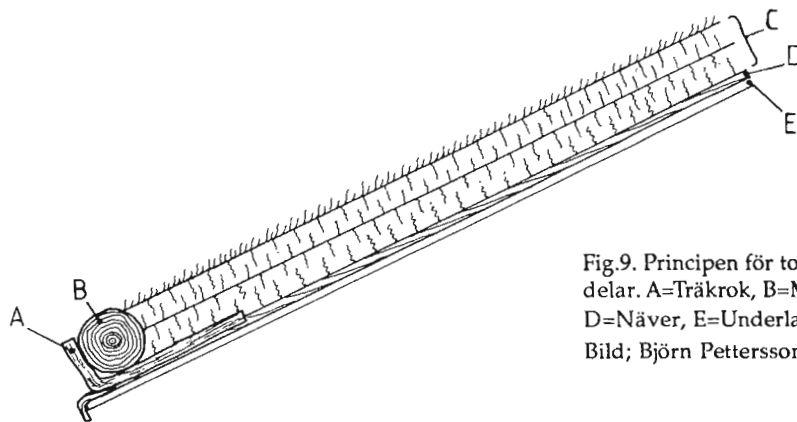

Fig.9. Principen för torvtakets uppbyggnad och olika delar. A=Träkrok, B=Mullstock, C=Två lager torv, D=Näver, E=Underlag av brädor eller käppar. Bild; Björn Pettersson.

bostadshusen genom att vara klenare. Väggarna var gjorda av flätverk, tunna käppar nedstuckna direkt i marken och däremellan inflätade vidjor. I hörnen och på några ställen inuti huset stod kraftigare stolpar i stenskodda stolphål. Dessa bar sedan husets regelverk. Väggarna hade klinats på ut- och insidan med lera (Fig.11).

Eftersom huset senare hade brunnit ner, fanns bitar av denna klining bevarad i det decimetertjocka brandlager som täckte byggnaden. Strax utanför den östra långväggen stod på jämna avstånd decimetertjocka avbrända skråställda stolpar, d v s stolpar som i stödjande syfte stod lutade mot huset för att hindra

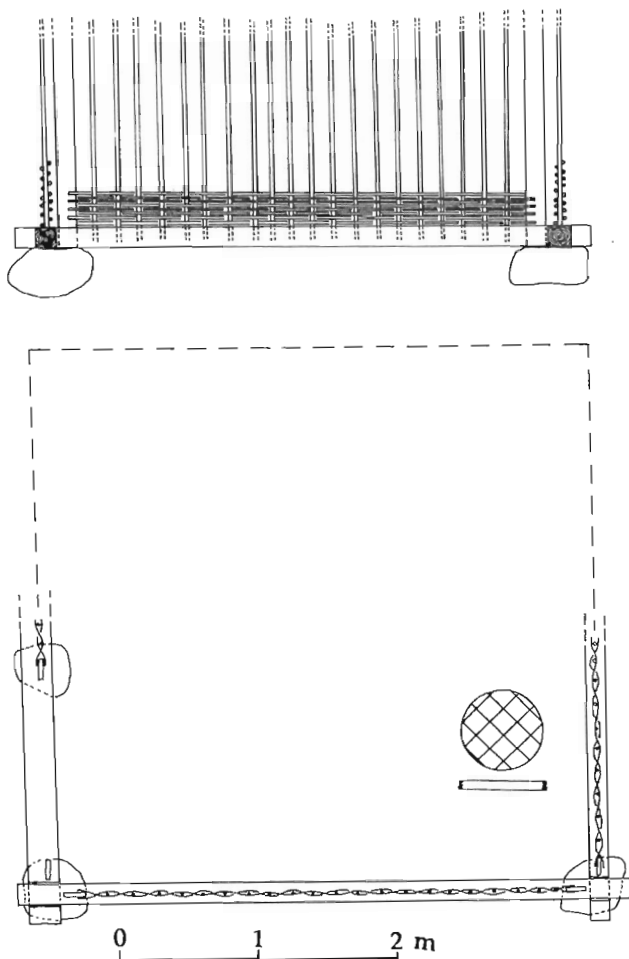

Fig.10. Överst; Principen för en flätverksvägg sedd från sidan. Nederst; Planritning av resterna efter en smedja byggd i flätverksteknik, funnen i Sigtuna. I nedre vänstra hörnet finns ingången och i det nedre högra hörnet en liten kolbinge. Skala 1:50. Bild; Björn Pettersson.

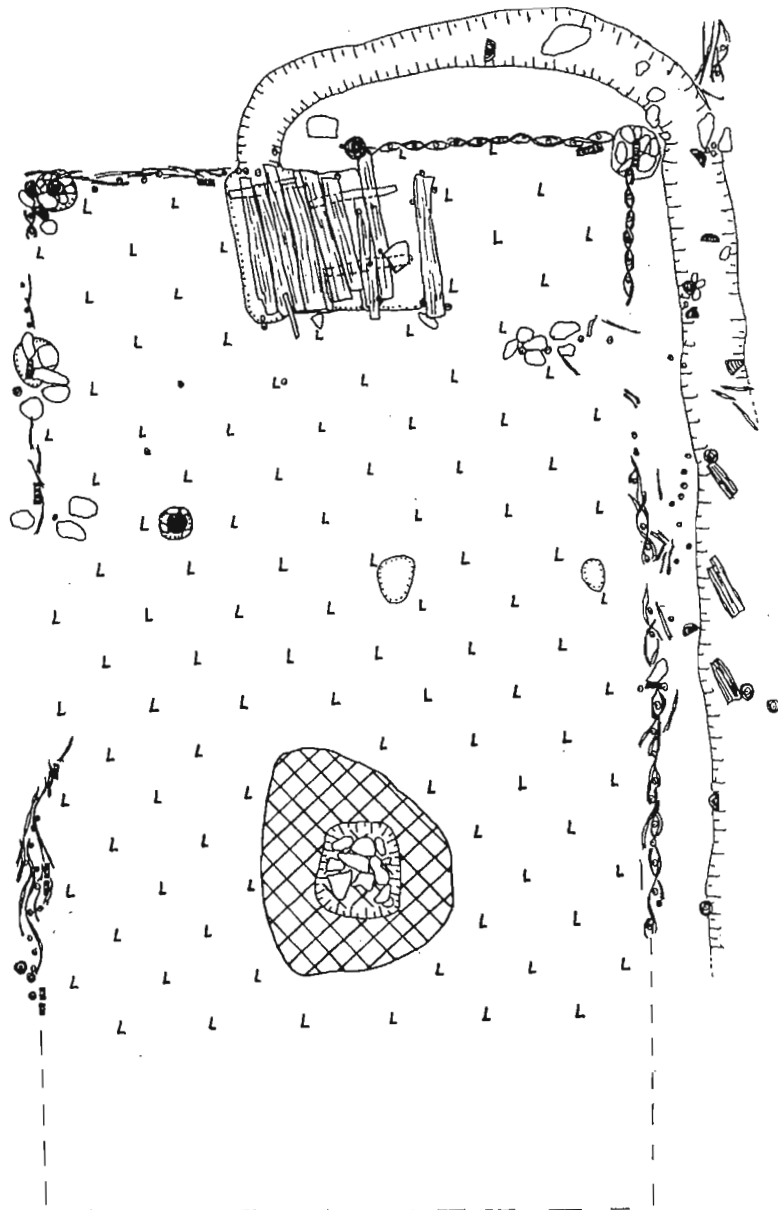

Fig.11. Planritning av resterna efter ett bostadshus byggt i flätverksteknik. Huset hade mitthärd och lergolv. Skala 1:50. Bild; Björn Petterson.

väggen från att falla utåt. Av själva taket fanns inga tydliga spår, men här är det nog frågan om något lätt material som trä eller vass. Liknande hus har påträffats i Hedeby.

Mitt på golvet, som var belagt med lera, låg en

rundad eldstad med en härdyta av tätt lagda flata stenar. Hela eldstaden var täckt av ett tjockt lager aska. En antydning till rumsindelning fanns ca 1,5 meter från den norra vägg, där delar av ett flätverk med lerklining framkom. På denna lilla golvyta, mellan skiljeväggen

och norra väggen, hade en grop grävts, i botten låg tunna brädor. I anslutning till gropen, ut genom norra väggen och österut till passagens dike, löpte ett smalt dike. Denna konstruktion måste ha haft någon dränerande funktion för vatten eller slask inifrån huset.

Bebyggelseutveckling

Vid en jämförelse mellan de fyra hela tomter, som framkommit vid utgrävningen, ser man att de är av samma karaktär. Tomterna är alla tätt bebyggda och husen är ungefär jämnstora. Inom tomterna kan en utveckling ses både när det gäller disposition av ytan och byggnadsskick. Vid anläggandet av staden i slutet av 900-talet finns ingen funktionsuppdelning av tomten utan alla hus verkar vara avsedda som

bostäder. Byggnadstekniken är klinat flätverk på en träsyll eller direkt nedstucket i marken.

I mitten av 1000-talet finns ett specialiserat hantverk med bronsgjutning, järnsmide och kammakeri. Detta bedrivs i bodar som ligger närmast Stora gatan. Bodarna är små och byggda i klinat flätverk. Längre in på tomten ligger bostadshusen på rad. Här har man övergått till mer varaktiga konstruktioner som knuttimmer och skiftesverk med torvtak.

Från slutet av 1100-talet har bebyggelsen lämnat mycket otydliga spår. Troligen har man då övergått till att bygga helt i trä och möjligen är tomten inte längre lika intensivt utnyttjad för bebyggelse.

